يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن

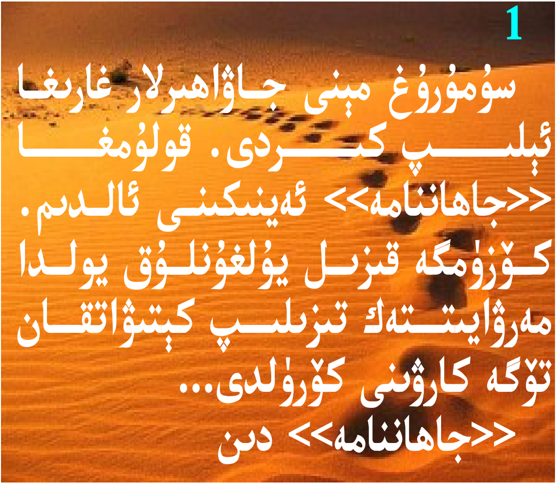

1980 ـ يىللارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر كىچىسى سەمەرقەندتىكى «ئۇلۇغبەگ رەسەتخانىسى» تەسۋىرلەنگەن ئالبومنى قولۇمدا تۇتۇپ، چوڭقۇر خىيالغا چۆكتۈم. تەسەۋۋۇرۇم بوشلۇقىدا ئالتۇن قاناتلىرىنى دالا گۈلخانلىرىنىڭ يالقۇنلۇق ئۆركەشلىرىگە ئۇرۇپ قايتا تۇغۇلغان سۇمۇرۇغنىڭ جەسۇر ئوبرازى چاقناپ، ئۇنىڭ خۇش بىشارەتلىك كۈلكە ئاۋازى

ياڭرىغانــــدەك بولـــدى. بەئەينـــى جالالىــدىن رۇمــى ئېيتقانــدەك: ئەقــل مەنتىقە بىلەن يەكۆنلىيەلمەيدىغان بىر ھەقىقەتنــى قەلــبىم مۇھەببەت بىــلەن ئالـــدىن ھــېس قىلغـــۇدەك، بىـــر ئۆمــــدۋار، ئىلىلـــــق روھــــيەت ۋۇجۇدۇمنى شىپرىن لەرزىـگە سـالدى. كۆز ئالدىمـدا بىـرەر يېڭـى بايقالغـان يۇلتۇز ئەمەس، بەلكـى يېڭـى ئىقبـال ـ ئانـا يۇرتۇمنـك ئەزگـۈ گەۋدىسى ئۆســتىگە چۆشـكەن ئەنقـا قۇشـنىڭ

شولىسى جىلۋىلەندى، بىردىنلا ئەقلىمگە كەلدىم: «كەلگۈسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ!»

مەن شۇ ماۋزۇدىكى ماقالەمنى يېزىپ ئىككى يىل ئۆتكەندە «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1992 ـ يىل 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىشقا مۇيەسسەر بولالىدىم. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى «كاساندىرانىڭ جۆيلۈشى (كاساندىرا ـ رىم ئەپسانىلىرىدىكى ئالدىن بىلگۈچى)» ھېسابلانغان بۇ

ھۆكۈم، مانا 1992 ـ يىلى سىنتەبىردە ئۆرۈمچىدە ئېچىلغان خەلقئارا يەرمەنكە يىغىنى ئارقىلىق رېئال تارىخنىڭ تۈنجى سەھىپىسى بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى.

ھەئە، شۇنداق! بىر نەچچە ئەسىر «ئەسھابۇلكەھف»دەك ئۇخلىغان «يىپەك يولى» روھى ئويغاندى. مىلادىدىن ئىلگىرى ياۋروپا ـ ئاسىيا بوشلۇقىدا جەۋلان قىلغان «يىپەك يولى» سۇمۇرۇغى قايتا قانات قاقتى.

تارىخ ئۆزىنىڭ ئۈچىنچى ئېراسىغا قەدەم قويدى.
جۇڭگونىڭ ئىشكىنى سىرتقا چوڭ ئېچىۋېتىش، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان ئالاقىنى تەخىرسىز يولغا قويۇش سىياسىتىگە ئۆل سالغان ھازىرقى زامان ئېكى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مۇستەقىل جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى شەرق ـ غەرب ئالاقىلىرىنىڭ يىپەك يولى ئوتتۇرا ئۆتكىلىدىكى ئەڭ ئاخىرقى مۇز

قاتلمنى ئېرىتىۋەتتى. زامانىۋى تاشيول، ياۋروپا ـ ئاسىيا ئىككىنچى تۆمۈريولىنىڭ پائالىيەتكە كىرىشى، ھاۋا قاتنىشى كېلىشىملىرى بىلەن تېلېگراف ـ تېلېكس ئالاقىلىرىنىڭ قايتا جانلىنىشى قۇم بارخانلىرى ئىچىگە غەرق بولغان قەدىمكى يىپەك يولى خارابىلىرى ئۈستىدە يېڭى يىپەك يولىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى نامايان قىلدى! ئالەم زۆرۈرىيەتلىرى شۇنى تەقەززا قىلدىكى، بۇ ئۇلۇغ ۋە

مۇقەددەس تارىخي يۇزلىنىشنى توختىتىش مۇمكىن ئەمەس!

قەدىمكى رىم ئالىمى لۇكرەئوس ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي تۇرمۇشىنى تۈنجى قېتىم «كونا تاشقورال دەۋرى» دەپ ئاتىدى. بۇ قاراش 19 ـ ئەسىردە قوبۇل قىلىندى. 1865 ـ يىلى جون. لوبىك «كونا تاشقورال (پالەئولەتىك) دەۋرى»، «يېڭى تاشقورال (نەئولەتىك) دەۋرى» ۋە مىس (برونزا)، تۆمۈر

قورallری دەۋری قارىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1877 ـ يىلى ئامېرىكىلىق قەدىمكى دەۋر تارىخي تەتقىقاتچىسى مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە ئىنسانىيەت تارىخىنى «ياۋايىلىق دەۋرى»، «ۋارۋار(نادان) لىق دەۋرى»، «سىۋىلىزاتسىيە(مەدەنىيەت) دەۋرى» دەپ ئۈچكە بۆلگەن، ئالدىنقى ئىككى دەۋرنى جون. لوببىكنىڭ «كونا تاشقورال دەۋرى» بىلەن

«يىگى تاشقورال دەۋرى»گە تەققاس قلىغان، تۆمۈر ۋە دۆلەت پەيدا بولغاندىن كېيىنكى دەۋرنى «سۋىلىزاتسىيە دەۋرى» دەپ ئاتىغاندى.

مەن يىگى يېپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىنى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت ئالاقىلىرى تارىخىنىڭ ئۈچىنچى ئىراسىنىڭ مۇقەددىمىسى دەپ قارايمەن. بۇ ئاساسسىز ئېيتىلغان ئەمەس، ئەلۋەتتە!

مىڭچە، ياۋروپا ـ ئاسىيا ـ ئافرىقىدىن ئىبارەت «كونا قۇرۇقلۇق»تا مىلادىدىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرى باشلانغان ۋە ئۇزۇن زامان تەسۋىرىي ئىبارىسى بويىچە «ئۇلۇغ يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان قەدىمكى كارۋان ئالاقىلىرىدىن بۇرۇن ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەرق ـ غەرب يۈرۈشىنى باشلىغان. ھازىرغىچە، قىسمەن ئەپسانە ئەدەبىياتىغا ئايلىنىپ كەتكەن،

قىسمەن ئاسىيا، ياۋروپا، ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكا قىيا ـ غار سىزمىلىرى، ئىندىئان ئىمپېرىيىلەردىن قالغان پىرامىدا ۋە قەسىر خارابىلىرى شەكلىدە ئىزاھسىز تىلسىم بولۇپ تۇرۇۋاتقان «غەيرىي رەسمىي تارىخ» ئەنە شۇ ئەڭ قەدىمكى شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت قانلىنىڭ تارىخىي شەھىرى ھېسابلىنىشى لازىم.

قەدىمكى سىبىرىيە كىشىلەر نەزىرىدە ئاللىقانداقتۇر «بوش ماكان»،

«ئورمان پادىشاھلىقى» بولۇپ تۇرماقتا. بىز ئەگەر بۇ ماكاننىڭ 10 مىڭ يىل، ھەتتا تېخىمۇ يىراق زامانلاردىكى «غەيرىي رەسمىي تارىخ»ىغا نەزەر سالساق، ئۇنىڭدا ھەرىكەتچان ئىپتىدائىي ئىنساننىڭ ئاللىقاچان شەرق ـ غەرب سەپىرىنى باشلىۋەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. ھازىرقى ئورال ـ ئالتاي تىللىرى تۈركۈمىدىكى خەلقلەرگە تونۇش ئادىتى، فولكلور ـ ئەپسانىلىرى، سەنئەت رىتىملىرى

ئوخشاپ كېتىدىغان قەدىمكى سىبىرىيىلىكلەرنىڭ بىر قىسمى تەخمىنەن 20 مىڭ يىللار ئىلگىرى ئاسىيا بىلەن ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ ئەڭ يېقىن ئىككى تۇمشۇقى – «ئۈزۈلۈش» ۋە «ئۈزۈلدى» ئارىلىدىكى تۇتاش مۇزلۇق ئارقىلىق ئالياسكا ۋە شىمالىي ئامېرىكا، كېيىنچە جەنۇبىي ئامېرىكىغا ئۆتكەن. ئۇلار مايمۇنسىمان ئىنسان ئىزى تېپىلمىغان بۇ زېمىندا ئۇزاققا

سوزۇلغان ئىپتىدائىي تۇرمۇشنى باشتىن كەچۈرۈپ، ھىندىستانغا بارىمەن دەپ «ئوتلۇق يەر» بوغۇزىدا تۇتقۇن بولغان كولومبو تەرىپىدىن ناتوغرا ھالدا «ئىندىئان»لار دەپ ئاتالغان. ئۇلار غەربىي ياۋروپالىقلارنىڭ قىرغىنچى ۋە قۇللاشتۇرغۇچى ھەربىي يۈرۈشلىرىدە خانىۋەيران بولۇشتىن ئىلگىرى «ئولمېك مەدەنىيتى»، «تىئوتىۋاكان مەدەنىيتى» قاتارلىق ئاجايىپ

مەدەنيەت تىپلىرىنى ياراتقان. مىسىر پىرامىدىلىرى سىياقى ئۇلۇغۋار ھەم سىرلىق «تەڭرى ماكان ـ تئوتئۇاكان» پىرامىدىسى بىلەن فرانسىيىدىكى مەشھۇر ئالتامىرا غار سىزمىلىرى، ئىسپانىيىدىكى راسكو غار سىزمىلىرى، يېقىندىلا فرانسىيىنىڭ مارسىل شەھىرى يېنىدىكى كىچىك دېڭىز قولتۇقىدىن تېپىلغان سۇ ئاستىدىكى غارغا سىزىلغان رەسىملەر ئەنە شۇ ئەڭ قەدىمكى، ئەمما تېخى

سـري يېـشلمگەن شـەرق ـ غەرب مەدەنـيـەت ئالاقىلىرىـدىن دېـرەك بېرىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى پائالىيەتچان مەدەنىيتى، مىڭچە، مۇشۇ قانال ساھىلىغا كۆمۈلگەن. ئۇ مـۆجىزە شـەكلىدە ئېچىلغۇسـى ۋە بىزنىڭ قاتمال تارىخىي قاراشلىرىمىزغا يېڭـى مەنزىـرە، يېڭـى ئـوزۇق بېغىشلىغۇسى.

بۇ بىرىنچى مەدەنىيەت ئېراسىنىڭ كېيىنكـى سەھىپـسى سـومەر ـ

ئاندرونوم ـ ئارى تۆركۆمنىڭ سىكتاي ـ ساك قەبىلىلىرىنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000 ـ يىللىرىدىن تاكى 1000 ـ يىللىرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە ـ شەرقتە كۇڭفۇزى، غەربتە سوقرات ئالەمگە كەلگۈچە بولغان دەۋرلەرگىچە داۋاملاشقان. ۋەھالەنكى، چىن ـ خەن ئىمپېرىيىلىرى، گرېتسىيە، ئاخمانىيلار ئىمپېراتورلىرى غەرب ۋە شەرقكە يۈرۈش قىلىپ، «ئۇلۇغ يىپەك

يولى» بەرپا بولغۇچە ئۆتكەن بۇ بەھەيۋەت مەدەنىيەت باسقۇچمۇ تېخى يورۇتۇلغىنى يوق!

رەسمى ئېتىراپ قىلىنغان، تەخمىنەن مىلادىدىن 5 ـ 6 ئەسىر ئىلگىرى تەدرىجىي شەكىللىنىپ، 15 ـ، 16 ـ ئەسىرگىچە ئىككى مىڭ يىلدەك داۋام قىلغان يىپەك يولى ئالاقىلىرىنى مەن شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ ئىككىنچى تارىخىي ئېراسى دەپ قارايمەن.

ئاتنى «جاھانكەزدى» ۋاستە قىلغان، ئەڭ قەدىمكى «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى»نى ياراتقان خەلق ئەڭ دەسلەپكى شەرق ـ غەرب ئالاقىلەر لىنىيىسىنى ئاچقاندىن كېيىن، تۆگىنى «جاھانكەزدى» ۋاستە قىلغان، قەدىمكى «يىپەك يولى مەدەنىيىتى»نى شەكىللەندۈرگەن يېڭى شەرق ـ غەرب ئالاقىلىرى باشلاندى. ئىككى مىڭ يىلغا يېقىن داۋام قىلغان بۇ قايناق ئالاقە يولى

ياۋروپادا ئەدەبيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىشى، دىڭىز ـ ئوكيان قاتنىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، يېڭى قۇرۇقلۇقلارنىڭ بايقىلىشى ۋە سانائەت ئىنقىلابىنىڭ يۈز بېرىشى بىلەن چۆلدەرەپ قالدى. نەتىجىدە، شەرقتىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرى تەدرىجىي سوۋۇپ، ئۇنىڭ موجىزىدار يادىكارلىقلىرى خارابىغا ئايلاندى. ئەينى يىللاردىكى قايناق مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ مەركىزىدە

پائالىيەت قىلىپ كەلگەن كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىمۇ بارا ـ بارا تەبئىي يوسۇندا يېپەك يولىنىڭ سىمۋولى بولغان چۆل كېزەر تۆگىنىڭ خاراكتېرىگە ئەمەس، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، بېشىنى قۇمغا تىقىۋېلىشنى ئامان ـ ئېسەنلىك دەپ بىلىدىغان تۆگىقۇشنىڭ خاراكتېرىگە ئوخشاپ قالدى.

مانا ئەمدى «قاناتلىق تۆگە» ئوبرازىنى سىمۋول قىلغان شەرق ـ

غەرب ئالاقىلىرىنىڭ ئۈچىنچى تارىخىي ئېراسى باشلاندى، ھەربىر ئالاقىدار ئېراسىنىڭ ئۆز ئەپسانىلىرى، رىۋايەت - لەگەندىلىرى، ھېكايە - داستانلىرى، ئەقىدە ھېكمەتلىرى بولغىنىدەك، ئۈچىنچى ئېرامۇ ئۆز سەھىپىلىرىنى ئۆز زامانىغا مۇناسىپ لەگەندا ۋە ھېكمەتلەر بىلەن بېزەندۇرگۇسى. «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» ئىككىنچى ئېرانىڭ - يىپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ مەركىزىي

ئاسىيادا بىنا قىلغان موجىزىدار خەزىنىسىدىكى خۇددى ئەنقا تۇخۇمىنىڭ توققۇز گۆھىرىدىن ئىبارەت.

2

يولدا تەشەببۇسكار ئورۇننى ئىگىلىگەن مىللەت مەدەنىيەتتە ئىلگىرى كەتكەن مىللەتتۇر.

- خىيال دەپتىرىمدىن

يىپەك يولىدىكى توقۇز ھېكمەتنىڭ بىرىنچىسى يول ۋە سىرتقى تىجارەتتىن ئىبارەت

يىپەك يولى ـ ئۆز زامانىسىدىكى سان ـ ساناقسىز تۇرمۇش رىتىملىرى، ھېسسىيات دولقۇنلىرى، تەپەككۇر ئېقىملىقى، تاغ ـ جىلغا، يايلاق ـ بوستان قاتناش ئىزلىرى بىلەن سەپەر مەنزىلگاھلىرى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان ئەڭ ئۇلۇغ قانات سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى.

يىپەك يولى قەدىمكى ئاتلىقلار مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى ياي‌لاق ـ دالا يولىدىن پەرقلىق هالدا قەدىمكى ئىمپېرىيىلەر، شەهەر ـ قەلئە مەملىكەتلىرى بويلاپ سوزۇلدى. چۆل ـ جەزىرە ۋە بوستانلىقلار ئۈنىڭ مېلودىيىسىنى تەشكىل قىلدى. بۇ خۇددى چالغۇ تارلىرىغا ئوخشاش، ئىككى مىڭ يىللىق شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ گارمونىك ئاهاڭىنى چېلىپ كەلگەن ئۇلۇغ قانات ئىدى.

يىپەك يولىنى ھەرقايسى مىللەتلەر ئاچقان. ئۇنىڭدا يۆرگەن كارۋانكەش سودىگەرلەرنىڭ تۆھپىسى لەشكەر تارتىپ، جەڭ سۇتۇقلىرىنى ياڭراتقان پادىشاھ - سەركەردىلەرنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ. ھەسەل ھەرىسى بىلەن رەڭدار كېپىنەكلەردەك گۈلدىن گۈلگە قونۇپ بەرگ جامىدا شەبنەم ئىچكەن كارۋان تارتقۇچى سودىگەرلەر شاراپىتىدىن يىپەك يولىدا ماددىي مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭغا مەدەنىيەت

جاۋاھىراتلىرى ئالمىشىپ تۇردى. يىپەك يولىنىڭ ئاۋانگارت كارۋانلىرى ھېسابلىنىدىغان ئۇيغۇر ئەجدادلىرى بولمىش ۋە خەنزۇ مەنبەلىرىدە «خۇرجا(贿胡)» دەپ ئاتالغان بۇ سودىگەرلەردە ئىككى ئالاھىدىلىك بولغانىدى:

ئۇلار ئۆز ماكانىدا يۆتكەلمەي دۇكان ـ ساراي ئاچىدىغان ھۆپگەر تىجارەتچىلەرنىڭ ئەكسىچە، يۇرتمۇ ـ يۇرت، قەلئەمۇ قەلئە، تاغمۇ

تاغلاردىن ئېشىپ خەلقئارا ئالاقىنىڭ ئۇلۇغ توقۇلمىسىغا ئارقاق بىلەن ئورۇش تارتقۇچىلار ئىدى. ئۇلار يىراق ئەجدادلىرى ــ ئارىيان ــ سىكتاي ــ ساكلارنىڭ «جاھانكەزدى» ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شەرقنى غەربكە، غەربنى شەرقكە «يۆتكەپ كېلىش» جەريانىغا ئۆلمەس تۆھپە قوشتى. ئۆز ماكانىدا رەستە قۇرۇپ، دۇكان ــ ساراي ئاچقان تىجارەتچىلەر بۇ توقۇلمىغا گۈل چەكتى.

ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئىككىنچى ئالاھىدىلىكى، ئۇلار ئەينى زامان مەدەنىيىتى ۋە مىللىي ئۆرپ - ئادەتكە تويۇنغان بولغاچقا، ئالدى بىلەن مەدەنىيەت تارقاتقۇچىلار بولدى. ئۇلار سودىگەر كەلگەندە «قىلنى قىرىق يارغان» بىلەن، دوستلۇق، مېھماندوستلۇق، ساخاۋەتكە كەلگەندە، «ئالتۇن چاچقۇ چاچىدىغان» مەردانىلاردىن ئىدى.

يېپەك يولى تۆپەيلى، قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ئاددىيغىنا يايلاق ياكى بوستان مەدەنىيىتى رايونى ياكى يېزا ئىگىلىكى رايونى بولماستىن، بەلكى خەلقئارا سودا ـ تىجارەتنى تىركەك قىلغان يېزا ئىگىلىكى، ھۈنەر ـ سەنئەت مەدەنىيىتى ۋە چارۋا ئىگىلىكى دىيارى ئىدى. ئاددىي يېپەك ـ مەشۇتقا سىكتاي ـ ساك ئالتۇنپەزلىرى ئەنئەنىسى بىلەن ئىش قوشۇپ

«زەرھەل»، «كىمخاپ» قىلىپ، يىراق رىم ـ مىسىر دىيارىدا يۇقىرى باھادا ساتقان «خورجا» كارۋانلىرى تۆپەيلى *ئۇيغۇر خەلقى تارىختا ئۈچ ئامەتكە ئىگە بولغانىدى:*

ئۇنىڭ بىرى، تەكلىماكان ئەتراپىدا ھەشەمەتلىك ئوردا ـ شەھەرلەر، خەلقئارا ئالاقە تۈگۈنلىرىنى مەيدانغا كەلدى. ئەينى زاماندا رىم، باغدات، چاڭئەن، لوياڭ شەھەرلىرى ئۇلار بىلەن ھۆسنداش بولدى. ئۇ چاغلاردا

ھەرقايسى ئوكيانلار ساھىلىدا «ئايغا تاقاشقان بىنالار» بىلەن بېزەلگەن ھازىرقى پورت ـ شەھەرلەر بولمىغان.
ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، ئۇيغۇر قاتارلىق غەربىي يۇرتلۇقلار ئۆز دەۋرىنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىدە ئالدىنقى قاتاردا نىسبىي مەندە پاراۋان ۋە مەئىشەتلىك تۇرمۇشتا ياشايتتى. بىز تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەلتەنەتلىك پايتەختىدە ھەشەمەتلىك ئوردا بەگزادە،

خانزادىلىرىنىڭ مەركىزى ئاسىيالىقلارنىڭ كىيىنىش - تارىنىش (ھەتتا گۈللۈك بۆك كىيىش)، زىبۇ - زىننەت، ئۆي - روزىغار، تاماقلىنىش، ئات مىنىش، سەنئەت ۋە مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىش دولقۇنى قوزغىغانلىقىنى ھېچقانداق غەربىي نورمال ھادىسە دەپ قارىمايمىز.

ئۇنىڭ ئۈچىنچىسى، غەربىي يۇرتلۇقلار ئۆز دەۋرىدە نەمۇنىلىك مەدەنىيەت مۆجىزىسى ياراتتى. ئەگەر

غەربىي يۇرت ئۇيغۇر ئەجدادلىرى
ھېسابلانغان «خۇرجا»
سودىگەرلىرىنىڭ خەلقئارالىق سودا
كىرىمگە يۆلەنمىگەن بولسا،
بۈگۈنكى كۈندە بىزنىڭ ئەقلىمىزنى
لال قىلىۋاتقان مۇنداق زور
ھەجىمدىكى تاشكېمىر سەنئىتى
قەسىرلىرى تىزمىسىنى يارىتالمىغان
بولاتتى. مەلۇمكى، شىمالىي ۋەي
خانلىقى ئۆز دەۋرىدە پۈتۈن ۋەي
خانلىقىنىڭ ئاساسلىق مالىيەسىنى

سەرپ قىلىپ بىر قانچىلا تاش كېسەر سەنئەت سارىيىنى سالالىغانىدى. قاراخانىيلار، كېيىنچە تۆمۈرىلەر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئاجايىپ بىناكارلىق مۆجىزىلىرىمۇ (ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپى ساقلانمىغان) خەلقئارا سودا ۋە ئىقتىسادىي جۇغلانمىدىن ئايرىلمىغان. بۇ غەربىي يۇرتنىڭ ئەينى زاماندا خەلقئارا سودىنى باش بولاق كۆزى قىلغان ئىقتىسادىي قۇدرىتىنى كۆرسىتىدۇ.

يىپەك يولى ۋە خەلقئارا سودا ـ تىجارەت تۈپەيلى پوچتا، بېكەت، قانۇن ۋە پۇل مۇئامىلىسى تارىختا كىرىپ كەلدى. قاتناش لىنىيىلىرىنىڭ خەت ـ ئالاقە كارۋانچىلىقى ـ پوچتا، «خۇرجا قوناق» ـ بېكەت ـ مەنزىلگاھلىرى مەيدانغا چىقتى. يول بىخەتەرلىكى، سودا كارۋانلىرىنىڭ تۈركۈملىشىشى، قاراقچىسىزلاشتۇرۇش، قورۇل بېجى، قورۇلدىن ئۆتۈش يول ئىگىدارچىلىق مەزمۇن قىلىنغان

قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى راۋاجلاندى. يىپەك يىلى ئىقتىسادىي ئالاقىلىرى پۇل مۇئامىلىسى، ئاقچا ۋە ئالتۇن - كۆمۈر تەركىبى مەسىلىسىنى مەركىزىي ئورۇنغا قويدى. يىپەك يولى بويىدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ مىتال پۇللىرىنىڭ يۇرتىمىزدىن كۆپلەپ تېپىلىشى، شىنجاڭدا ئەينى زاماندا قۇيۇلغان مەتال ئاقچىلارنىڭ ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تارىخىي

ئىزلىرىدىن تېپىلىشى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ.

يىپەك يولىدىكى بىرىنچى ھېكمەت - يول ۋە ئۇنى چۆرىدىگەن سودىگەرلەر گۇرۇھى، بېكەت - رابات، شەھەر - قەلئە، شەھەر مەدەنىيىتى، قانۇن ۋە پۇل مۇئامىلىسى مەدەنىيىتى مەخسۇس تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان كاتتا تېما، شۇنىڭدەك ئۇ يىپەك يولى

قۇرۇلۇشىدا ئەتۋارلاشقا مۇناسىپ جىلۋىدار جاۋاھىرات.

ئىنسان ـ سەنئەتنى ياراتقۇچى ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن سۇيپەتتۇر. ھۇنەر ـ سەنئەت ئىنساننىڭ ئۆز نۇسخىسىنى تامغا قىلىپ تۇرمۇشنى خاتىرىلەش تارىخىدىن ئىبارەت.

ـ خىيال دەپتىرىمدىن

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ ئىككىنچىسى ھۈنەر ـ سەنئەت مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت.

ئۇ ئىنساننىڭ ئۆز ـ ئۆزىگە تۇنجى سەنئەت ھوجىرىسى شەكلىدە قىزىقىپ بېرىشىدىن تاكى ئۇنىڭ پۈتۈن ماددىي مەدەنىيەت بۇيۇملىرىغا ھۈنەر ـ سەنئەت چېچەكلىرى نەقىش قىلىشىغىچە بولغان سىمۋوللۇق نەفاسەت قەسىرىنى ئۆز كۆكسىگە جۈلالاندۇرغانىدى.

مەلۇمكى، ئىنسان كونا تاشقورال دەۋرىدىلا ھۈنەرۋەن سۈپىتىدە گەۋدە كېرىپ تاشقى ئالەم ئوبيېكتلىرىغا

نەزەر تاشلىغان. ئۇلار كىيىنچە ھەتتا يۇلتۇزلار تولغان ئاسمان سەتھىنمۇ ھەرخىل گېئومېترىك سىزىقلار ياكى شەكلەن ئوخشاتماسلىق بىلەن «چومۇچ»، «تاروزا»، «قوزا»، «چوڭ ئەيىق»، «ئالتۇن قوزۇق» قاتارلىق تەققاس ئىسملار بىلەن ئاتاپ، ئۇلارغا ھۆنەر ـ سەنئەت سىمۋولىزم تۈسىنى بەرگەن. قەدىمكى غار سىزمىلىرى ئەنە شۇنداق مەيدانغا كەلگەن.

يېڭى تاشقورال دەۋرى ھەقىقىي مەنىسى بىلەن ھۈنەر ـ سەنئەت بىخ سۈرگەن ۋە باھار چېچەكلىرىنى ئېچىلدۇرغان دەۋر بولدى. بىز قىيا تاش سىزمىلىرىدىن، تۇتېم قالدۇقلىرىدىن، بولۇپمۇ كۆپلەپ تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك بۇيۇملاردىن يىپەك يولىدىن ئىلگىرى مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈملىرى ماھىر ھۈنەرۋەنلەردىن بولغانلىقىنى بىلەلەيمىز. مەشھۇر ئاندورونوپلار

مەدەنىيتى، ئافناشەفلار مەدەنىيتى،
تاكار مەدەنىيتى، قاراسۇغ
مەدەنىيتى، ئۈرۈمچى يىيندىكى
ئالغۇي قەدىمكى قەبرىگاھلىقى بىلەن
ئالتاي بازىرى، چەرچەن ـ لوپ
زاغۇنلۇق تىپىدىكى قەدىمكى
قەبرىگاھلىق قاتارلىق قەدىمكى
مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تىپىلغان ئات ـ
ئەگەر جابدۇقلىرى، تۇرمۇش ۋە
زىبۇ ـ زىننەت بۇيۇملىرى، ئالتۇن ۋە
تۇچقا ئىشلەنگەن ئەۋرىشىم ـ قاتلىما

ھايۋان تەسۋىرى چۆشۈرۈلگەن سەنئەت دۇردانىلىرى، بولۇپمۇ ئالمائاتا يېنىدىكى كونا قورغاندىن تېپىلغان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 ـ، 6 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق سىكتاي قەھرىمانىنىڭ ئالتۇن قاسىراق زەنجىردە ياسالغان نەقىشلىك جەڭ كىيىمى، دۇبۇلغا ۋە خەنجىرى سىكتاي ـ ساك ھۆنەر ـ سەنئىتىنىڭ نادىر ئۆلگىسىنى ياراتتى.

مەركىزىي ئاسىيا ھۆنەر ـ سەنئىتى توقۇش ساھەسىدە غايەت زور تارىخىي تۆھپە ياراتقان. بىز ئاددىي يۇڭ رەخت توقۇشتىن (مەسىلەن، بازىرىق قەدىمكى قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ئات ـ تۆگە كارۋانلىرى چۈشۈرۈلگەن گىلەم جىيەكلىرى بىلەن ئاتلىق يىگىت ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى نامرات كىشى كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن رەڭدار گىلەملەر)، تاۋار ـ دۇردۇن، ئەتلەس توقۇش ۋە كالۋۇتۇندا گۈل

چېكىشكىچە مەركىزىي ئاسىيا ھۆنەر-
سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ماھارىتى ۋە
ئالەمشۇمۇل داڭقىنى بىلىمىز.
ئەتلەس، جۈملىدىن ھەرخىل
گۈل- نەقىشلىك كىيىم نۇسخىلىرى
مەركىزىي ئاسىيادىكى
ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن
كۆپلەپ تېپىلغان. بىز سەمەرقەنت
يېنىدىكى ئەپراسىياپ قەلئە
خارابىسىدىن، پەنجىكەنت،
باراھشاھ، جۈملىدىن دەندان

ئويكۇك، قىزىل، قۇمتۇرا، شورچۇق، بېزەكلىك بۇددا تاشكېمىرلىرىغا سىزىلغان تام رەسىملىرىدىن ھەرخىل يىپەك ۋە زەرباپ كىيىم نۇسخىلىرىنى كۆرىمىز. بۇلار ئىچىدە ئەتلەس شۇنچە داڭ چىقارغانكى، كەييۇەن يىللىرى (713 ـ 742) چاڭئەندە «ئەتلەس ئۇسسۇلى» ئوينالغان. لى جۇلىڭ «بەش پارچە شاڭچىك نەزمىسى» دېگەن شېئىرىدا ئەتلەس ئۇسسۇلىنى مۇنداق تەرىپلىگەن:

پۈتتى ئەتلەس نەغمىسى ئاسماندا
قوزغالدى شامال،
ئون ۋىلايەت ئۈستىنى باستى ئىپار
ئۆتمەي هايال.
شۈي نىڭ «هۇئاڭچىڭگۇڭ
قەسرىدە دۇشىرىنگە مۇشائىرە»
ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازغان:
ئۇچۇرۇپ ماۋۇق كەمەرنى ياڭرىسا
لەرزان سادا،
تاشلابان يەڭگىل قەدەمنى
ئەۋرىشىم <<ئەتلەس>> كېلۇر.

مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ ئەتلىسى ئۇتلۇق دەشت ـ چۆل ۋە يىپشىل بوستان مەنزىرىسىنى سىمۋول قىلغان(布元火) بولۇپ، ئۇ كۆپلىگەن شائىرلارنىڭ شېئىرغا ئىلھام بولغان.

ئەلىشىر نەۋائى ئەتلەسنى ئاسمان نۇرلىرىغا، شەپەقكە ئوخشاتقان ۋە مۇنداق يازغان:

پەلاسى ھۇزنىمەن، ئەي ئەتلەس چەرھ،
ماڭا لايىق ئەمەس ۋالا قۇماشىڭ.

(مەنسى: ئەي پەلەك ئەتلەس مەن پالاستەك غەمكىنمەن، ماڭا ئالىي كىيىملەر لايىق ئەمەس).

چۈن تۈشەرلەر ئاقىبەت ئۈستۈڭگە هارا بىرلە قەرش،
نى ئاسىغ ئاستىڭدا گەر چەرە ئەتلەسدىندۈر فىراش.

(مەنسى: ئۈستىڭگە ئاھىر تاش ـ تۇپراق چۈشىدىغان تۇرسا، ئەگەر ئاستىڭدا چەرە ئەتلەسدىن كۆرپە سېلىنغان بولسىمۇ ئۇنىڭ نېمە پايدىسى؟)

هارا تۆبگە ياتقۇڭ، يوق سۇد ئەگەر يۆز يىل

كۆك ئەتلەس ئۆستدە جسمڭنى ياتپ ئاغنات.

(مەنسى: كۆك (ئاسمان) ئەتلسى ئۆستدە يۈز يل يېتپ جسمڭنى ئۆرناتقننڭ بلەنمۇ هېچ پايدسى يوق، چۆنكى ئاخر بەربر تاش ئاستدا ياتسەن).

بز يپەك يولنڭ مەركزي هالقسدكى مەتال ۋە توقۇلما هۆنەرۋەنچلكنڭ نەچچە مڭ يللق ئاجايپ جەلپكار پاۋلئونغا نەزەر سالساق، هەرخل كيم -

كىچەك، مەتال توقا ـ تاسما،
پىچاق ـ خەنجەر، ئاپتۇۋا ـ
چىلاپچا، باش ـ ئاياغ كىيىملىرى،
زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى، يىپەك ـ
ئىچمەك ئەسۋابلىرى، ياغاچ قىرما ۋە
قاشتېشى ئويمىلىرى، بىناكارلىق
قۇرۇلما ۋە نەقش ـ بېزەك ھۈنەر ـ
سەنئىتى، تېرە ـ بۇلغارى
ھۈنەرۋەنلىكى، مەي، مۇرابا،
گۈلقەنت، ئەدرەك، پاتاسى ئىشلەش
تېخنىكىسىنىڭ نەقەدەر يۈرۈشلەشكەن

ۋە خېرىدارلىق بولغانلىقىنى كۆرىمىز. مەركىزىي ئاسىيانىڭ چالغۇ قوراللارنى ئىشلەش تېخنىكىسى ئەزەلدىن مەشھۇر بولغان.

يىپەك يولى ئىبارىسى كېيىنكى ۋاقىتتا ئىستېمال قىلىنغان بولۇپ، بۇ يولدا شەرق ـ غەربنىڭ، جۈملىدىن مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئات، يىپەك گەزلىمە، زەر كىمخاپ، قاشتېشى ۋە ياقۇپ، ئالتۇن زىننەت بۇيۇملىرى، تېرە ـ يۇڭ، پار ـ پۇر، چاي،

دورا ـ دەرمەك، هوش پۇراق ماتېرياللار، پاختا ـ چىگىت، گىلەم ـ كىگىز قاتارلىقلار سودىسى ئاساسى ئورۇندا تۇرغاچقا، ھۆنەر ـ سەنئەت ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى راسا راۋاجلانغان.

يىغلىق ـ جەنگو زامانىدا جاۋ بېگىلىكىنىڭ پادىشاھى جاۋ ئۇلىن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 325 ـ 229 يىللار) قوشۇن تۈزۈش ئۆچۈن تارىختا مەشھۇر «خۇلاردىن كىيىنىشنى

ئۆگىنىش» ھەرىكىتىنى قوزغىغانىدى. ھەن زامانىسىدا كېڭەيمىچى ئىمپېراتور لىيۇچى مەركىزىي ئاسىيا مۇزىكىلىرى ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر پاسوندا ھەربىي ئوركېستىر ۋە چەۋەنداز قوشۇن قۇردى. شىمالىي سۇلالىلەر، سۈي ـ تاڭ سۇلالىلەر دەۋرىدە، بولۇپمۇ كەيىيۇئەن (713 ـ 742) يىللىرى چاڭئەندە مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىدىن ئومۇمىيۈزلۈك

ئۆگىنىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. يۇئەن جىڭنىڭ «فاچۇي» ناملىق شېئىرىدا:

بولــدى ئۇيغـۇرچە ياسانما قىـز ـ ئاياللار مەشغۇلى،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى ئۇيغۇرسمان.
ئاتقــا ئۇيغـــۇرچە مىـــنىش، زىبۇزىننەت، تىل ئۆگىنىش،
بولــدى بەس ـ بەستلىك ھەۋەس بۇ ئەللىك يىلدىن بۇيان.

دەپ يازغىنى، خۇئارۇي خانىمنىڭ «قەسر نەزمىسى» دېگەن شېئىرىدا:

منگنى ئۇيغۇر ئىبتى، ئۇيغۇر لىباسى كىيگىنى،

جىلۋە قىلدى بۇ لىباستا تال چۈشقتەك بەللىرى.

ـ دەپ يازغىنى ئەينى زامان رىئاللىقىنىڭ شېئىر ـ نەزملىرىدە ئەكس ئەتكەن قىسمەن ئۇچۇرى ئىدى.

يىپەك يولىدىكى ئىككىنچى ھېكمەت ـ ھۈنەر ـ سەنئەت

مەدەنىيىتى يالغۇز ھەرقايسى ئەللەر ئېتنولوگىيە مەزمۇنلىرىغا ھۆسن قوشۇپ قالماي، ھازىرقى ئۇيغۇر قاتارلىق يىپەك يولى ئوتتۇرا ئۆتكىلىدىكى خەلقئارا تۇرمۇشىدىمۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچى ۋە مەپتۇنكار ئېستېتىك سېھرىنى نامايان قىلىپ كەلدى. يېڭى يىپەك يولى پۈتۈن دۇنيا بىر ـ بىرىگە يانداشقان ۋە ئومۇمىيۈزلۈك ئېچىۋېتىلگەن كۆپ قاناللىق خەلقئارا ئىقتىساد ۋە بازارغا

قاراپ يۈزلەنمەكتە. ئىشەنچ بىلەن
ئېيتىش مۇمكىنكى، ھۈنەر ـ سەنئەت
مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ يېڭى
مۇمكىنلىكلىرىنى ئىشقا سالغۇسى ۋە
ھۈنەر ـ سەنئەتنىڭ يېڭى، ئاۋات
مەنزىرىسى بىلەن ئۆز ئەنئەنىلىرىنىڭ
يېڭى زامان فورماتسىيىسىنى
تۈزگۈسى.

*ئىنسانىيەت ئۆز بەخت ـ
سائادىتىنىڭ نۇرلۇق يۇلتۇزلىرىنى
تېپىش يولىدا ئاسمان جىسىملىرى*

بولەن تونۇشتى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئاسمان يورۇتقۇچىلىرىنى بىلىش ھالىتى ئۆزىنىڭ بەخت ـ سائادەتكە قانچىلىك ئېرىشكەنلىك بىلەن توغرا تاناسىپ بولۇپ قالدى.

ـ خىيال دەپتىرىمدىن

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ ئۈچىنچىسى تەبىئەتنى بىلىش ھېكمىتىدىن ئىبارەت

قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ ئاسترونومىيە، ھاۋارايى، جۇغراپىيە

ۋە ھېسابلاش قاراشلىرى ئەڭ قەدىمكى ئالەم يارىلىش ئەپسانىلىرى بىلەن بىللە يىراق ئۆتمۈشتە مەيدانغا كېلىشكە باشلىغانىدى. قەدىمكى قاراخان تەڭرىم، مەرگەن تەڭرى، قۇياش ئىلاھى مىترا توغرىسىدىكى قاراشلار ئۆزىنىڭ ئەپسانىۋى خاراكتېر ئالغانلىقى بىلەن يەنە ئىپتىدائىي ئالەم قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى. ئىپتىدائىي ئالەم قاراشلىرى ئىپتىدائىي كوسمولوگىيىلىك ـ ئاسترونومىيىلىك

قاراشلارنىڭ بىخى ھەم ئۇرۇقى بولدى. چەكسىز ئالەم بوشلۇقىنىڭ كۆز بىلەن كۆرۈنىدىغان قىسمى ھەر دەرىجىلىك ئىلاھىيەت قاراشلىرىغا ئاساس سالغاندەك، يەنە ئاسترونومىيىلىك ساددا قاراشلارغىمۇ ئاساس سالدى.

چەكسىز زېمىندىكى سەپەر مۇساپىسىدە قۇياشقا قاراپ تەرەپلەرنى، يۇلتۇزغا قاراپ پەسىللەرنى پەرقلەندۈرۈش ئېھتىمال

ئېپتىدائىي ئاتلىقلار مەدەنىيىتىنىڭ ئاسترونومىيىلىك ساۋاتى بولسا كېرەك. ئۇلار 12 ئوكەك (بۇرچ) بويىچە دەسلەپكى ئاي ۋە يىلنى بەلگىلىگەن. غارلارغا ئاتنىڭ رەسمىنى سىزىپ، ئۇنىڭ بېشىغا تەكرار سىزىق ياكى چېكىتلەرنى تامغا قىلىش، ھەتتا ئاي، كۈن شەكلىنى چېكىش ئارقىلىق ھەربىر يىلدا بىر قېتىم ئات قۇربانلىق قىلىپ، يېڭى يىلنى كۈتۈۋالغانلىقىنى خاتىرىلەپ

دەسلەپكى سالنامە بىكىتكەن. كېيىنچە، 12 يىلنى بىر مۆچەل بىلىدىغان، ھەربىر يىلنىڭ مەلۇم ھايۋان نامىدا ئاتايدىغان ئادەت پەيدا بولدى. بۇنداق مۆچەلدىكى 12 يىلنى 12 ھايۋان نامىدا ئاتاش ئارى ـ سومەر، سكتاي ـ ساك ياكى تۈركىي خەلقلەر زامانىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

شامان باخشىلىرى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇنەججىملىرى

ۋەزپيسنى ئۆتگەن ۋە ھەربي يۆرۆشلەردە خان مەسلھەتچىسى بولغان. يۇلتۇز كۆرۆش، چۇش ئۆرۆش، يادا تاش ئارقلق يامغۇر ياغدۇرۇش شمالي دېغارلار زاماندىن ياكى يېقنقى قۇمۇل ۋاڭلرى دەۋرگچە ساقلانغان. «شەرھى ئاسامۇل مۇسلمن» دېگەن كتابتا كۆرستلشچە، «تۆرك پەيغەمبەرلرى» دېگەن تەرەپتە «ئامان»، «ئەمق»، «ئۆمد»،

«تابۇي» ، «تاھن» ، «پۇراھ» ، «ساۋان» ، «ئەركل» ، «كوسان» ، «سالاق» ، «دۋل» ، «سوغۇن» ، «قتن» ، «ئانۇق» ، «تاپقر» ، «چچجل» ، «ھامۇن» ، «نارۇن» ، «ياھۇر» ، «ياۋۇق» ، «پاسان» قاتارلق كشى ناملرى تلغا ئېلنغان. بۇ بەلكى قەدىمكى شامان مۇنەججملەرنىڭ ناملرى بولسا كېرەك. گابائن خانم قاتارلقلار ئېلان قلغان «تۇرپان تېكستلرى»

ئارىسدا ئاسترونومىيە، ھاۋارايى ۋە ياداگەرلىك، پالناملارغا ئائىت سەھىپىلەرنىڭ ساقلانغانلىقى قەدىمكى ئۇيغۇر مۇنەججىملىكىنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىدىن دالالەت بېرىدۇ.

يېقىنقى يىللاردا ئاسترونومىيە تەتقىقاتىنىڭ مەركىزى بولغان قەدىمكى ئاساللەر توپلىغان ئاسترو - ماتېماتىكىلىق بىلىملەر شەرق بىلەن غەربنىڭ ئۆلچەم - ھېسابلاش بىلىملىرى بىلەن

قوشۇلۇپ، يېڭى سىنكرتىك قاتلام ھاسىل قىلدى. ئەل خارەزمى، فەرغانى، فارابى، ئىبىن سىنا، بىرۇنى، ئۆمەر ھەييام، نەسىرىدىن تۇسى، ئۇلۇغبەگ قاتارلىق ئۇلۇغۋار ئىلىم ئەللامىلىرى ئۆز پائالىيىتى ۋە ئەسەرلىرى ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئاسترو ـ ماتېماتىكىسىنىڭ ئىلمى ئۇلىنى قۇردى. بۇ، يىپەك يولىنىڭ مەركىزى ئوچىقىدا روياپقا چىققان

غايەت كاتتا ئىلمىي ھېكمەت دۇردانىسىدۇر.
ئۇلۇغ تەبىئەت ئالىمى، ئاسترو ـ ماتېماتىكا ئىلمىنىڭ يېپەك يولىدىكى بۈيۈك ئاساسچىسى مۇھەممەد مۇسا ئەل خارەزمى (783 ـ 850) ئۆزىنىڭ «ئاسترونومىيلىك جەدۋەل»، «مۇزىكا توغرىسىدا رىسالە»، «ھىندى رەقەملىرى توغرىسىدا رىسالە»، بولۇپمۇ ئالگېبراغا ئاساس سالغان «ئەلجەبىر ۋەل مۇقابەلە»

نامىلىق ئەسەرلىرى شۇنداقلا خەلىپە مەمۇن دەۋرىدىكى «بەيتۇل ھېكمەت» دەپ ئاتالغان پادىشاھلىق كۇتۇپخانىسىدىكى ئىلمىي خىزمەتلىرى بىلەن مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ جاھان مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان ئەڭ نازۇك ئىلمىي تۆھپىسىنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىسى بولدى.

ئەھمەد ئىبنى مۇھەممەد ئەل فەرغانى (؟ ـ 861) قەشقەرگە يېقىن

فەرغانىدە تۇغۇلۇپ، خەلىپە مەمۇن ئاكادېمىيىسىدە (ئىشخانىسىدا)، كېيىنچە مىسىردا ئاسترو ـ ماتېماتىكا ۋە ئۆلچەم ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «كىتابەتى ئۇسۇل ئىلمۇل نۇجۇم»، «يەتتە ئىقلىم ھېسابى»، «ئەل فەرغانىنىڭ جەۋللىرى»، «ئالماگىستاغا بەغىشلايدىغان پەلەكىيات رىسالىسى»، «پەكە چەمبەرلىرى سەۋەبياتى»، «ئاي يەرنىڭ ئۈستىدە

ۋە ئاستىدا بولغاندا ۋاقىت ئېنىقلاش رىسالىسى»، «ئەلمەجەستى ھەققىدە»، «ئىلمۇل ھەيە (پەلەك ئىلمى)»، «ئۇستۇرلاپ بىلەن ئەمەل قىلىش كىتابى»، «ئۇستۇرلاپ ياساش ھەققىدىكى كىتابى» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئامېرىكا، رۇسىيە، مىسىر، ھىندىستان، ماراكەش، گېرمانىيە، فرانسىيىلەردە ساقلانغان. ئۇنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى 1145 ـ، 1175 ـ، 1193 ـ، 1533 ـ، 1537 ـ، 1590 ـ 1910 ـ

يىللىرى ئىئوناسىۋىل، فىرارد كرەمون، گوۋل، رەگومونتان، شىيونىر، ھىرستىمان، كامپانى، روزەنفىلد، دوربروۋسكى، سەرگىيۋە، ۋىدەمان قاتارلىق كىشلەر تەرىپىدىن ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئەبۇنەسىر فارابى (870 ـ 950) «پەنلەرنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى»، «شەرھى ئەل مەجەستى»، «كىتابۇل لەۋھىق»، «ئىيۋكلىدنىڭ 1 ـ ۋە

5 ـ كىتابلىرىدىكى قېيىن مەسىلىلەرگە شەرھى» ، «گېئومىتىرىك نازۇك شەكىللەر توغرىسىدىكى كىتاب» ، «يۇلتۇز ھەققىدىكى سۆھبەتتە توغرا ۋە ناتوغرىلىق ھەققىدە رىسالە» ، «ئارىفمېتەكا مۇقەددىمىسى» ، «تەسەۋۋۇرلۇق گېئومەترىيىگە مۇقەددىمە» ، «بوشلۇق ۋە مىقدارى» ، «خىمىيە ئىلمىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئۇنى ئىنكار قىلغۇچىلارغا رەددىيە» قاتارلىق

ئەسەرلىرىدە ئۆزىنىڭ ئارىستوتېلدىن كېيىنكى ئەڭ كاتتا تەبىئەتشۇناس پەيلاسوپلىقىنى ئىسپاتلىدى.
ئەبۇئەلى ئىبن سىنا (980 ـ 1037) فارابى ناتۇرال پانتېئىزملىق پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى، بۈيۈك «شەيھۇل رەئىس»، تىبابەتشۇناس بولۇش بىلەن بىللە، ئۇ ئەللۇددەۋلەنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن بىر مەزگىل ئاسترونومىيىلىك كۆزىتىش بىلەن شۇغۇللانغان.

ئىبن سىنا ئۆزىنىڭ «كىتابۇششىغا»، «دانىشنامە»، «كۆزنىڭ ئەسۋابى ياساشتا ئەۋزەل ئۇسۇل كىتابى»، «يەرنىڭ ئەلەم مەركىزىدىكى ھالىتى»، «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ كۆرۈنمە مۇساپىلىرى»، «يورۇتقۇچىلارنىڭ كىچىلىك كۆرۈنۈشى ھەققىدە»، «ئاسمان سفىراسى ۋە ئادەملەرنىڭ ئۈي - ماكانلىرى»، «شەمس ۋە قەمەرى يىل پەسىللىرىنىڭ ھەمدە كېچە ۋە كۈندۈز

زامانلىرىنىڭ قانۇنىيىتى»، «يۇلتۇزلار ھۆكۈمىنىڭ رەددىيىسى»، «جۇرجان شەھىرى ئۆزۈنلۈكىنى تۈزىتىش ھەققىدىكى رىسالە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، مېخانىكا، مۇزىكا مەسىلىلىرى توغرىسىدا كەڭ توختالغان.

ئەبۇل ۋاپائەل بۇزجانى (940 ـ 998) خۇراساندا تۇغۇلۇپ، باغداتتا كاتتا ماتېماتىك ۋە ئاسترونوم بولۇپ

تونۇلدى. ئۇ «ئاسترونومىيگە مۇقەددىمە كىتاب»، «ئارىفمېتىكىغا مۇقەددىمە»، «ئارىفمېتىكا ھەققىدە رىسالە»، «ئاسمان سفېراسىنىڭ چوڭ ئايلىنىشنى ئېنىقلاش ھەققىدە كىتاب»، «ئەل مەجەستى»، «دىئوفانت ئەسەرىدىكى جۈملىلەرنى ئىسپاتلاش ھەققىدە كىتاب» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئىبن سىنا ۋە بەرۇنىنىڭ بۇ زاماندىشى بىرونى بىلەن كېلىشىپ باغدات ۋە

خارەزمدە ھىجرىيىنىڭ 387 ـ (مىلادىيە 997 ـ) يىلىدىكى ئاي تۇتۇلۇشنى بىللە كۆزەتكەن.

خارەزملىك ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد ئىبن ئەھمەد ئىبن يۈسۈپ كاتىپ خارەزمى مىلادىيە 990 ـ يىلى يازغان «مەفاتىھۇل ئۇلۇم(ئىلىم ئاچقۇچى)» ناملىق ئەسەردە ماتېماتىكا ۋە ئاسترونومىيە ھەققىدە توختالغان.

خوجەندلىك ئەبۇمۇھەممەد ھەمىد ئىبن قىدىر ئەل ھۇجەندى ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ ئاسترونومى ۋە ماتېماتىكى بولغان. ئۇ رەي شەھرىدە فەھرۇد دەۋلە (977 ـ 996) سارىيىدا ئىلمىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «ئېۋكەلىدنىڭ ئېغىشى ھەققىدە»، «ئاسترونومىيە قانۇنى»، «فەھرى سەكستانتى(فەھرۇد دەۋلەگە ئاتالغان ئاسترونومىيلىك ئەسۋاب)»، «ئۇستۇرلاپنىڭ ياسىلىشى ۋە

ئشلتىلىشى ھەققىدە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بولغان. ياي شەكىللىك سەكستانت نۇسخىسى ئۇلۇغبەگ رەسەتخانىسىدىمۇ ساقلانغان.

خارەزملىك ئەبۇرەيھان بىرۇنى (973 ـ 1048) ئەينى زاماندا خارەزمدىن چىقىپ كەتكەن كىشىلەرنى ئاتايدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە «بەرۇنى(سىرتتىن كەلگەن)» نامىدا ئاتىلىپ شۆھرەت قازانغان. ئەبۇرەيھان مۇھەممەد ئىبن

بەرۇنى «يۇلتۇزلار ھەققىدىكى بىلىمگە مۇقەددىمە»، «ھىندىستان»، «فارماكوگنوزىيە»، «مەنرالوگىيە»، «گەئودىزىيە»، بولۇپمۇ «قانۇن مەسۇدى» ناملىق قامۇس كەبى ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ پەلسەپە جەھەتتە ئارىستوتېل ۋە فارابىغا ئەگەشكەن. ئەشەرىنىڭ دىموكراتىنىڭ ئاتوم تەلىماتىنى روھانىيلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇپ، ئاتومنىڭ ماددى جىسىملىقىنى

مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ھەقىقەتەنمۇ ئۆلچىمى نوپۇز دېگەن قاراشنى رەت قىلغان ۋە نوپۇز ـ ئىلىمنىڭ نوپۇزى دەپ قاراشنى پەندە تەجرىبە ۋە مۇھاكىمىنى بىللە ئىلىپ بېرىشنى تەۋسىيە قىلغان. ئۇنىڭ ماتېماتىكا ۋە ئاسترونومىيىگە قوشقان تۆھپىلىرى يەر مەركەز (گەئوسەنتىر) قاراشلىرىنىڭ ئۇلىنى تەۋرەتكەن.

ئۆمەر ھەييام (1040 ـ 1123) نىشاپۇردا تۇغۇلۇپ، خۇراسان ۋە

ماۋەرائۇننەھردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇتەپەككۇر، شائىر ۋە ئاسترونوم ئىدى. ئۇ سالجۇق تۈرك شاھلىرىدىن مەلىك شاھ ھوزۇرىدا، ۋەزىر نىزامۇلمۇلك ھامىيلىقىدا «مەلىك شاھ ئاسترونومىيە جەدۋىلى»نى ئىشلەپ، سالجۇقىيلار كالېندارىنى تۈزگەن ئۇ «ئالگېبرا ۋە ۋەلمۇقەبەلە ۋەزىپىلىرىنى ئىسپاتلاش ھەققىدە رىسالە»، «ئارىفمىتىكىدىكى قىيىن مەسىلىلەر»، «ئەۋكەلىدنىڭ

مۇقەددىملىك كىتابىدىكى قىيىنچىلىقلارغا شەرھى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۆمەر ھەييام ئۆز رۇبائىيلىرى ئارقىلىق كوسمولوگىيىلىك چۈشەنچىلىرىنى ئىنسان تۇرمۇشى قاراشلىرى بىلەن قايتا يۇغۇرۇپ، زامانىسىنىڭ ئىنسانپەرۋەر ئىدىيىلىرىنى جۇلالاندۇرغان.

چىڭگىزخانىنىڭ ئىستىلاچىلىق يۈرۈشلىرى تىنجىغاندىن كېيىن خانبالىقتا (بېيجىڭدا) جامالىدىن

ناملىق ئۇيغۇر مۇنەججىمنىڭ شۆھرىتى شەرق ئاسمىنىنى قاپلىغانىدى.

ھىلاكۇخان دەۋرىدە ياشىغان خۇراسانلىق ئالىم ئابدۇجاپپار مۇھەممەد ئىبن ئەلھەسەن نەسرىددىن تۇسى(1201 ـ 1274) ئوتتۇرا ئاسىيا مۇتەپەككۇرلىرى قەسرىدە ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا ۋە پەلسەپە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ «پېتولمىنىڭ ئەلمەجەستىگە شەرھى»،

«ئەۋكەلىدنىڭ مۇقەددىمىسىگە شەرھى» قاتارلىق ماتېماتىكىغا دائىر 12 كىتاب يازدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «ئاسترونومىيىلىك داستان» ناملىق شېئىرىي ئەسىرىمۇ بار. نەسىرىددىن تۇسى «ئىلخانىيە ئاسترونومىيە جەدۋىلى»نى ئىشلەپ چىققان ۋە مارىغى رەسەتگاھىغا يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇنىڭ ئەسلىددىن، پەھرىددىن ۋە سەدرىددىن قاتارلىق ئۈچ ئوغلىمۇ مەشھۇر ئاسترونوملاردىن بولغان.

تومۇرىلەردىن مۇھەممەد تاراغاي ئۇلۇغبەگ(1394 ـ 1449) يىپەك يولى ئاسترو ـ ماتېماتىكا ئىلمىدە ئەڭ ئاخىرقى ئۇلۇغ تەبىئەتشۇناس سۆپىتىدە پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ ئاسترونومىيە تەتقىقات گۇرۇپپىسى ـ ئەلى قۇشچى، كېيىنكى زامان ئالىملىرىدىن جەمشىد قۇشچى، ئالائىددىن قۇشچى ئۇشبۇ ئىلمنى ئۇلۇغبەگ يەتكۈزگەن ماقامغا يەتكۈزۈلمىدى.

ئاسترونوم ئۇلۇغبەگ ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي مەكتىپى «تۆت ئۇلۇس تارىخى»، «ئارىفمېتىكا رىسالىسى»، «ئاسترونومىيىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا تەپسىلات»، «ئاساسىي فىگورىلار ھەققىدە تەپسىلات»، «سىنۇس ھەققىدە رىسالە» بولۇپمۇ تۆت قىسىملىق «يېڭى كوراگان ئاسترونومىيە جەدۋىلى(1437 ـ يىلى تاماملانغان)» ناملىق ئەسەرلىرىنى يازدى. ئۇنىڭدا 1022 يۇلتۇز

خاترىلەنگەن ۋە بىر يىل 365 كۈن 6 سائەت 9 مىنۇت 10 سېكۇنت بولىدىغانلىقى بايان قىلىنغان.

ئۇلۇغبەگنىڭ پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلۈشى يېپەك يولىنىڭ گۈللەنگەن پەسلىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭدىن كەرچە ئەلىشىر ناۋائى، زاھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر، بايا رەھىم مەشرەپ، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا

خاراباتى ۋە ئابدۇرېھم نىزارىدەك ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر مۇتەپەككۇر شائىرلار مەيدانغا كەلگەن، ئامانىساخان، قىدىرخان ۋە دەرۋىش ئەلىدەك مۇزىكىشۇناسلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان، خاندەمىر، مىرزا ھەيدەر، موللا موسا سايرامىدەك تارىخشۇناسلار قەلەم تەۋرەتكەن بولسىمۇ، بۆيۈك تەبىئەت ئىلمى بويىچە، خۇسۇسەن ئالەمشۇمۇل دەستۇر ياراتقۇچى ئۇلۇغ تالانت

ئىگىلىرى مەيدانغا كەلمىدى. ھۇماقۇشى بۇنداق تالانت ئىگىلىرىنىڭ تۇخۇمىنى يىپەك يولىغا ئەمەس، بەلكى غەربىي ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكىغا كۆمگەندى.

ئېلېمېنتار ئارىفمېتىكىغا ئاساس سېلىش؛ نۆل (لاتىنچە، «يوق») ئۇقۇمىنى سان ـ سېفىرگە ئېلىپ كىرىش؛ ئالگېبرا تەڭلىمىلىرىنى مەيدانغا ئېتىش؛ گېئومېترىيە بولۇپمۇ تېرىگونومېترىيىنى ئورە تۇرغۇزۇش؛

سان چۈشەنچىلىرىنى ئېنىقلاش؛ سىنۇس ۋە كوسىنوس، ئىنتېگرال ۋە دىففېرېنسىئاللىق كاتېگورىيىلەرنى تۇرغۇزۇش؛ ئېھتىماللىق نەزەرىيىسى ۋە ماتېماتىكا لوگىكىسىغا ئاساس سېلىش؛ ئاسترونومىيىلىك ئەينەك ۋە ئەسۋابلار ئىشلەش؛ يۇلتۇزلار (1022 يۇلتۇزلۇق گۇمبەز) جەدۋىلى ئىشلەش؛ كالېندار تۈزۈش؛ ئېكۋاتورنىڭ قىيپاشلىقىنى ئۆلچەش، يۇقىرىدىن تاشلانغان نەرسىنىڭ

شەرقكە يۆتكىلىپ چۈشۈشىدىن يەرنىڭ غەربتىن شەرقكە ئايلىنىشىنى گەپوتەزا قىلىش؛ ئاينىڭ تۇتۇلۇشى، تولۇشى ۋە دېڭىز دولقۇنىنى ئېنىقلاش؛ زېمىننى ئىقلىم (بەلۋاغ ۋە زۇننار)لارغا بۆلۈش؛ ئالخىمىيە ۋە ساختا ئاسترونومىيىلىك قاراشلارنى تەنقىد قىلىش؛ گرېك ماتېماتىكلىرى ۋە مۇنەججىملىرىنىڭ تار دائىرىلىك قاراشلىرىنى قايتا كۆزىتىپ باھالاش... مانا بۇلار مۇھەممەد مۇسا ئەل

خارەزمدىن ئۇلۇغبەككىچە بولغان ئالتە ئەسىر ئىچىدە ئىلىم دۇنياسىغا كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئالتە ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتتى. ئەمما، بۇ موجىزىدار زېمىندا بۆلۈنمە ھاكىمىيەتچىلىك ئۇرۇشلىرى، ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكلىرى، كىتاب كۆيدۈرۈش، ئىنسانپەرۋەر مۇتەپەككۇرلارنى دارغا ئېسىش، نەچچە ئونلاپ كاللا مۇنارى ياساش، ئابدۇقادىر داموللامغا قەست قىلىش،

مەتنلى ئەپەندنى كۆيدۇرۇش، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا قازا چىلاش ۋە زىيالىيلار ھۇسەمەتھورلۇقىدىن باشقا تەبىئەت ئىلمدە قايسىبىر نادىر چىچەك ئېچىلدى؟!

يوقلۇق بارلىقنىڭ ئەڭ نوپۇزلۇق باھالغۇچىسى. ئېيتىۋاتقانلىرىمىز سالنامە - تارىخلاردا سۆزلەنمگەن تارىخ پەلسەپىسى ھەقىقەتلىرى.

يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! ئۇ ئۆزىگە خاس تىلسىم ئامەت ۋە موجىزىدار بەرىكەتلىرى بىلەن

ئەلقىمىزگە شاراپەت ئېلىپ كەلگۈسى. ئىشىنىمىزكى، ئەگرى - توقايلىقلاردىن ئۆتۈپ، يوقاتقان ئۇلۇغ ھېكمەت - تەبىئەت ئىلمى جاۋاھىراتلىرىنى ئەلقىمىز يەنە ماھىر قوللىرىغا ئالغۇسى.

ئەگەر ئۆز تەشۋىشلىرىڭدىن خالاس بولساڭ، پەلەك تەشۋىشلىرىنىمۇ بەجا قىلالايسەن.

- ئىبن سىنا

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ تۆتىنچىسى تىبابەت ھېكمىتىدىن ئىبارەت

ئىنسانىنىڭ تاشقى ئالەم
مۆجىزىلىرىگە قىزىقىشىدىن ئۆز
روھىيىتى ئىچىگە يوشۇرۇنغان غايىۋى
ھەم تەنقىدىي ئىككى قۇتۇپلۇق
مەنىۋى دۇنياغا قەدەم قويۇشىدىكى
دەسلەپكى ئۆتكەل ئاسترو -
ماتېماتىكىلىق ئىزدىنىشلەردىن
تېبابەتچىلىك پائالىيىتىگە يۈزلىنىش
بولدى. ئەمما، تاكى گۇمانىستىك
پىكىر ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگىچە ئىنسان
ئۆز جىسمىنى تەبىئىي ياكى غەيرىي

تەبئي ـ ئلاهي ئوبيېكت سۉپتده كۉزتشتى.

دەسلەپكى تپبابەتچلك ئپتدائي ئنساننڭ ئۆزنى همايه قلشى، بەدەنلرگه پۇراقلق گياهلار سۉركشى، هەرخل هاشارات ۋه چاققۇچى هايۋانلارغا قارشى لاي ـ لاتقلار بلەن بەدەنگه قاتلام ياكى نەقشلەر چپكشى، كپپنچه پپرخونلۇق ـ ئوقۇش، داغلاش ۋاستلرى بلەن داۋام قلدى.

ئېھتىمال، بۇ خىل ساددا تېببىي پائالىيەت يېپەك يولىدىن ئىلگىرىكى مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ دائىمىي ھەمراھى بولسا كېرەك.

ئاتلىقلار مەدەنىيىتى كۆچمەن ھايات ۋە پائالىيەتچان تۇرمۇش رىتىمىنى پەيدا قىلدى. جاراھەت ۋە سۇنۇق، تۇغۇت ۋە ئىچ ئۆتكۈ ئۇ چاغدا ئىپتىدائىي تېبابەتچىلىكنىڭ دائىمىي، ئەمما جىددىي تېمىسى ئىدى. سىكتاي مەتال ئىدىشى

سىرتىغا سىزىلغان «سۇنۇق تېگىش» رەسمى بىزگە ئارىيلار زامانىدا ئاتلىق مەركىزىي ئاسىيا ئاھالىلىرى ئۆز زامانىسىنىڭ مائىر ھەرۇرگىلىرى بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.
خەنزۇلارنىڭ «سېرىق پادىشاھ ناملىق يېزىلغان ئىچكى كېسەللىكلەر دەستۇرى» نامىلىق كىتابىدا، مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ بۇنىڭدىن ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرىلا زەھەرلىك دورىلار بىلەن داۋالاش ئۇسۇلى تىلغا

ئىلىنغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرى يېزىلغان «ئەۋلىيا تەرىقچى نامىغا يېزىلغان شىپالىق گىياھلار» ناملىق كىتابتا مەركىزىي ئاسىيا دورىلىرى ھەققىدە توختالغان. سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە «غەربىي يۇرت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رېتسىپلىرى»، «غەربىي يۇرت مەشھۇر تېۋىپلىرىنىڭ تۆت جىلدلىق مەخپىي رېتسىپلىرى»، چېڭ چەن يازغان «خۇرلارنىڭ شىپالىق گىياھلىرى»، سۇڭ سىماۋ

يازغان «بباها دورا نۇسخىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەردە مەركىزىي ئاسىيانىڭ تۆت زات ئاساسىدىكى تىبابەتچىلىك پەلسەپىسى ۋە شىپاگەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى تىلغا ئېلىنغان. ئېيتىش كېرەككى، بۇنداق تۆت زات ئاساسىدىكى تىبابەتچىلىك ئەنئەنىسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 ـ 8 ـ ئەسىرلەردە قارا دېڭىز ساھىلىدا ھەرىكەتلەنگەن مەركىزىي ئاسىيالىق سكىتايلار ئارقىلىق قەدىمكى گىرېتسىيە

تېبابەتچىلىكگە كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەندى. ھىپپوگراتنىڭ «تۆت فىزىس» قارىشى ئەنە شۇنداق شەكىللەنگەن.

يىپەك يولىدا ئىسلامىيەت مەدەنىيىتى شەكىللىنىشتىن ئىلگىرى مەركىزىي ئاسىيا تېبابەتچىلىكى جەسەت يېرىپ كۆرۈش؛ جەسەت مومىيالاش؛ تېڭىقچىلىق؛ سامساق ـ ھاراق ـ ئاچچىق تاش ئېلىش؛ كۆز ئوپېراتسىيىسى؛ ئىلغا؛ قان ئېلىش؛

ماسساج قىلىش؛ تېرە كېسەللىكلىرىنى داۋالاش؛ ھەرخىل گىياھلىق گۆگۈرت كىسلاتاسى (تېزابى)، بروم كىسلاتاسى، كۆمۈشلۈك بروم كىسلاتاسى چىقىرىش؛ چېچەك، كېزىك، كۆزگە پەردە چۈشۈش، ئاشقازان ياللۇغى، قان تولغاق، زۇكام، جاراھەتلىنىش، داغ چۈشۈش قاتارلىق كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا زور نەتىجە قازانغان. 633 ـ يىلى چىمەنقۇلى تاك گاۋزۇك (لى

شىمىن)نى دەۋۋار كېسىلىدىن داۋالاپ ساقايتقان. 1970 ـ يىلى شىئەننىڭ جەنۇبىدىكى تاڭفىن ۋاڭفۇدىن «قۇت(告利)» تامغىلىق ئىدىقۇت پۇلى ۋە ئىدىقۇتلۇقلار كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن دورا ئىچىش قاچىسى تېپىلغان. شۇ دەۋردە چاڭئەندە «ئىدىقۇت ئۆمۈر بەخت شەربىتى» نامىلىق مادداتۇلھايات دورىسى سېتىلغان.

«تۇرپان تېكستلىرى» قاتارلىق تېبابەتچىلىك رىساللىرى پارچىلىرى تېپىلغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بىر قاتار كېسەللىكلەر، دورا ماتېرىياللىرى ۋە تېبابەتچىلىك ئۆسكۈنىلىرىنىڭ نامى كۆرسىتىلىشتىن باشقا، تېببىي مەزمۇندىكى ئەقلىيە سۆز ۋە نەزمىلەردىن پارچىلار بېرىلگەن.

1229 ـ يىلى خانبالىق(بېيجىڭ)تا ئۇيغۇر دورىگەرلىك مەھكىمىسى

قۇرۇلدى، مەشھۇر خىرۇرگ نەزەر، ھەربىي دوختۇر يەھيا، ئەيشى بۇلمىش قاتارلىقلار خانبالىق ۋە سىچۇەنلەردە خىزمەت ئۆتىدى. ئىدىقۇتلۇق ئەنزاڭ «شىپا گىياھلىرى»، «مۇشكۇل ئاغرىقلار» دەستۇرلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. ئېيتىش كېرەككى، بۇ نوقۇل قۇبلايخان زامانىدا ئىچكى ئۆلكىلەردە يۈز بەرگەن ھادىسە بولۇپ قالماي، يەنە پۈتۈن چىنگىزخان قوشۇنلىرى ۋە

ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئايىغى يەتكەن غەربىي ئاسىيادىمۇ بىر ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ھادىسە ئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە 36 جىلدلىق «غۇز دورا نۇسخىلىرى» دېگەن ئەسەر يېزىلدى.

ئىسلامىيەت يېپەك يولى تېبابەتچىلىكىنى چەكلىگىنى يوق، ئەكس ھالدا غەربتە گرېك تېبابەتچىلىكى، شەرقتە جۇڭگونىڭ «جۇڭيى» تېبابەتچىلىكى

ئۇتۇقلىرىنى ھىندىستان، ئىران، ئەرەب ۋە ئەنئەنىۋى مەركىزىي ئاسىيا تىبابەتچىلىكى ئاساسىدا تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇردى.

يىپەك يولى تەپەككۇر گۈلزارلىقىدىكى ئۇلۇغ باغۋەن، جاھان پەلسەپە تارىخىدا ئارىستوتېلدىن كېيىنكى «ئىككىنچى ئۇستاز» ئەبۇ نەسر فارابى ئەتتۈركىي (870 ـ 950) نەزەرىيىۋى تىبابەتچىلىكنى يېڭى ئۇل بىلەن تەمىنلىدى. ئۇ تۆت زات،

هايات ۋە مۇھت، جسم ۋە روھ، تاشقى ۋە ئىچكى سېزىش ھەم تەپەككۇر ئەزالىرى ئۈستىدە ناتۇرال پەلسەپىلك قائىدىلەرنى قويۇشتىن تاشقرى، ئالەم ئاناتومىيسى، گالەن تېبابەتچىلكى، تېبابەتچىلك كلاسسفكاتسيىسى ئۈستىدە خاس ئەسەر ياكى سەھپە يازدى.

ئىبن سىنا(980 ـ 1037) فارابى دۇنيا قاراشلىرىنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە پەلسەپە، تېبابەتچىلك،

ئاستىرونومىيە ئۆزگە خاس كاتتا تۆھپىلەرى ساھىبى بولدى.
ئىبن سىنا بىر تەرەپتىن، شەرقنىڭ يۇرەك ـ تومۇر تەلىماتىنى تەتقىق قىلسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مەشھۇر ئىران ئالىمى ئەبۇلھەسەن تەبۇر (؟ ـ 923) نىڭ «فىردەۋسۇل ھىكمەت (ھىكمەت بەغى)»، باغداتلىق مەشھۇر دوختۇر ئەررازى(850 ـ 923) نىڭ «كىتابۇلئەسرار»، «ئەلھاۋىي»، «كىتابۇلتىب ئەلمەنسۇرى» ناملىق

ئەسەرلىرى بىلەن ئىبن ئابباسنىڭ «كاملۇل سىنا ئەلتىببىيە (تىبابەتچىلىك تولۇق دەستۇرى)» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى.

ئىبن سىنا يېپەك يولى تىبابەتچىلىكىنىڭ يۈكسەك چوققىسىنى تىكلىدى. ئۇنىڭ «ئەششىفا»، «دانىشنامە»، «ئەلقانۇن فىت تىب»، «تىببىي داستان» قاتارلىق ئاجايىپ ئەسەرلىرى

خۇددى نۇر چېچىپ تۇرغان ئالتۇن يۇلتۇز بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بىر قانچە ئەسىرگىچە شەرق ۋە غەربتە تېبابەتچىلىك قوللانمىسى ۋە دەرسلىكى قىلىندى، «شاھى تېبابەت» دەپ شوھرەتلەندى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن ئىمادىدىن قەشقىرى قاراخانىيلار دەۋرى تېبابەتچىلىك ئاسمىنىنى جىلۋىلەندۈردى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي تېبابەتچىلىككە ئائىت سىستېمىلىق مەلۇماتلارنى تىلغا ئالدى. ئىمادىدىن قەشقىرى ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھى ئەلقانۇل» ناملىق ئەسەر يېزىپ، ئىبن سىنا قاراشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك شەرھى شەكلىدە راۋاجلاندۇردى ۋە بېيىتتى. ئېيتىلىشىچە، ئىمادىدىن قەشقىرى يەنە «شەرھى ئەششىفاھ»نى يازغان.

كىينچە، خىزىر خوجىنىڭ ۋەزىرى قەمەرىددىن، ئەلائىددىن خوتەنى، جامالىددىن ئاقساراي، مۇرادبەگ قەشقىرى، سەئىد مۇختار بۇلاقبەگ قاتارلىق ئۇيغۇر ھۆكۈمالىرى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشتى.

بىز يىپەك يولىدىكى بىقىياس قىممەتلىك ھېكمەت بولغان تىبابەتچىلىكنىڭ 10 مىڭ يىللار مابەينىدە تاراملاپ توپلىشىپ، زور

ئىلىم خەزىنە ئىشىكىنى ئېچىپ بەرگۈچى رەسىملىك قىسقا سۆزلەر

ئېيتقان سۆزىنى بېرىپ ئىزدەش
ئۈزلۈكسىز ئۆگىنىش ۋە ئۆزىگە مۇۋاپىق بولغان ئۆگىنىش ئۇسۇلىنى تېپىش

ئېنىقكى زامانىمىز ئىلىم-پەن دەۋرى. ئىلىم ئالىشنىڭ ۋاسىتىلىرىمۇ كۆپ تۈرلۈك ۋە

ئىبن هاسىل قىلغان غايەت زور
ئىلمى خەزىنە ئىگەنلىكىنى؛ ئۇنىڭ
يىپەك يولى داۋام قىلغان 2000 يىل
ئىچىدە ئىلمىي سىستېمىغا
كىرگەنلىكى؛ خارابلىششى، غەربىي
ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشى تۈپەيلى،
خۇددى چەۋگەن توپىدەك غەربىي
ياۋروپالىقلار قولىغا ئۆتۈپ
قالغانلىقى؛ ئىنجادىيەت ئىزدەشكە
مەجبۇر بولغانلىقى؛ ھەممىنى
ياۋروپادىن ئىزدىگۈچى تەپەككۇر

دەلدۈشلىرىنىڭ مىللىي
تىبابەتچىلىكنى «ساختا پەن» دەپ
يوقىتىشقا بېرىلىپ كەتكەنلىكنى كۆز
ئالدىمىزغا قويۇپ «تارىخنى قايتا
ئويلاش» ئېلىپ بارساق، قەلبىمىزدە
ئالتۇنغا بەرمەس مۇنداق ئۈچ ھۆكۈم
ئورۇن ئالىدۇ: شانلىق ئۆتمۈش.
پاجىئەلىك چۆكمىش ۋە نۇرانە
كەلگۈسى!

يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! ئۇ،
ۋاقىت رىتىملىرى بىلەن زېمىن ۋە

تۇرمۇش سەھپىلىرىگە زەر چېكىدۇ. خۇددى شاكال يېرتىپ تارىخ سەھنىسىگە قەدەم قويىدۇ. تېبابەت ئىلمى ـ نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ۋە ئىختىرا، ئەمەلىي داۋالاش ۋە تېخنولوگىيە چېچەكلىرى، گەرچە بىردىنلا بولمىسىمۇ تەدرىجىي بۇ ئاۋات ئالاقىلەر قانىلىغا غۇجەكلىشىدۇ. داۋا ۋە شىپاسىز رەنجى ـ ئەلەمدە ئۆتكەن خەلقتىن تېبابەت ئاسمىنىنىڭ يېڭى چولپانلىرى

ئاپىرىدە بولىدۇ. بۇ، تارىخنىڭ
ئۇلۇغ نۆۋەت ئىلتىپاتى بولۇپ، بۇ
مۇمكىنلىكنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش
ئەجىر ـ ئەمگەك تەلەپ قىلىدۇ،
ئەلۋەتتە.

نەغمە ـ ناۋا جانلىق مىللەت،
ئوتلۇق قەلبىنىڭ مېلودىك تىنىقى.
ئۇ، ئىنسانىنىڭ ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى
ئىپادىلەيدىغان ئەپسۇنكار مەدەنىيەت

ـ خىيال دەپتىرىمدىن

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ بەشىنچىسى ناخشا ـ ئۇسسۇل ھېكمىتىدىن ئىبارەت

ناخشا ـ ئۇسسۇل ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ تۇنجى، رىتىملىق ئىپادىلەنگەن پوتېنسىئال ئاڭ پارتلىشى، ھېسسىيات ئارقىلىق ھېسسىياتقا تامغا بېسىشى ۋە ھايۋاناتتىن تۈپ پەرقلەنگەن روھىيەت ئۇيغۇنلۇقى بولۇپ، قەدىمكى زامانلاردىلا مەيدانغا كەلگەن. مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئاھالىلىرى

ئەڭ دەسلەپكى مۇھەببەت ۋە ئېتقاد، پەسل ۋە ئەمگەك، ئىشرەت ۋە مۇھ (مەرسيە) قوشاقلىرى، ئۇسسۇللىرىنى ياراتقان خەلقلەردىن ئىدى. مەركىزىي ئاسىيا ئاھالىسى بىلەن ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل جەھەتتىكى ئورتاقلىقى قەدىمكى بوغا يولى، ئات يولى ئالاقىلىرى دەۋرىدىلا خېلىلا قېلىپلاشقان ناخشا ـ ئۇسسۇل مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى دەلىللەيدۇ.

ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە ئۇنىڭغا
بېقىنغان ئىپتىدائىي چالغۇ قوراللىرى
رىتىملىق ئېتنىك مەدەنىيەت ئۇستىدە
يېڭى تاشقورال دەۋرىدە گەنزىسلىق
(پەيدا بولۇشلۇق) بالا ياتقۇسىدا
ئۆزىنىڭ ئېتنولوگىيلىك قېلىپىنى
تۈزدى. زامان قانچە سوزۇلمىسۇن،
تەرەققىيات قانچە ئۆزگىچە بولمىسۇن،
يېڭى تاشقورال دەۋرى ھەر خىل
مەدەنىيەتلەر ئۆز قېلىپلىرىنى تۈزگەن
دەۋر بولدى. ھەممە نەرسە خاس

نۇسخا، قېلىپ، تەرتىپ، ئۆلچەمگە ئېرىشتى. ھەر خىل روشەن گىئومەتىرىك نەقىش نۇسخىلىرى مەيدانغا كەلدى. توتېم ۋە ئۇرۇقداش جامائەدىكى مۇراسىملار، كوللېكتىپ بەزمە ـ بايرام پائالىيەتلىرى، كېيىنچە شامان، زورو ـ ئاستىر ئېتىقادى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئىلھام بېغىشلىدى.

قەدىمكى گرېك تارىخچىسى ھىرودۇتنىڭ «تارىخ» ناملىق

كىتابىدا ماسساگېتلار(ئۇلۇغ ساكلار) گۈلخان يېقىپ، ئوتقا مەۋە تاشلاپ، شېرىكەيىپ بولۇپ ناخشا ـ ئۇسسۇل ئويناىدۇ، دېگەن تارىخىي ئۆچۈرى: ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بىلەن مەركىزىي ئاسىياغا كەلگەن ئورىئاننىڭ «ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى» دېگەن كىتابىدا يەرلىك خەلقنىڭ خۇددى گرېكلاردىكى دىئونۇس بايراملىرىدەك مەي سەيلىلىرىنىڭ بارلىقى ھەققىدىكى

ئۆچۆرى؛ قەدىمكى خەنزۇ مەنبەلىرىدە سەرىق پادىشاھنىڭ كوئىنلۇن تېغىغا كۆچ ئۇگىنىشكە كىشى ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى بايانلار؛ قۇتۇبى قىزىليار، ئالتاي، بارىكۆل قىيالىرىدىكى يالىڭاچ ئۇسسۇللۇق رەسىملەر؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ناخشا ـ ئۇسسۇللۇق قوشاق نەمۇنىلىرى؛ پۈتۈن مەركىزى ئاسىيادىن تېپىلغان ئۇسسۇل كۆرۈنۈشلۈك قىيا سىزملىرى يىپەك

يولـــدىن ئىلگـــىرىلا مەركىزىـــي ئاسىيانىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكـانى هالىتىدە تۇرغانلىقىنى دەلىللەيدۇ.

يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى مەركىزىـــي ئاســـيا ناخـــشا ـ ئۇســـسۇل مەدەنىيىتىنـــى هەم فولكلـــور، هەم كلاســـسىك شـــەكىلدە راۋاجلىنـــىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلـدى. شـەھەر ـ قەلئە مەملىكەتلـىرى ۋە مەدەنىيەتنىـڭ راۋاجلىنىـــشى، خەلقئـــارا ســـودا ۋە كۆتۈش مۇلازىمىتىنىڭ تەقەززاسـى بـۇ

خەل سەنئەتكە تارىخىي قىممەت بېغىشلىدى.

يازما مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە، خەن سۇلالىسى قۇرۇلغان ۋاقىتتىلا خوتەننىڭ «يۇتيەن نەغمىسى» خەن ئوردىسىغا مەلۇم بولغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا جاڭ چيەن قۇمۇل دىيارىدىن «ماھادۇر» كۈينى چاڭئەنگە ئېلىپ بارغان. لى يەننيەن بۇ چوڭ كۈيدىن پايدىلىنىپ 28 نەغمە ئىشلىگەن.

كېيىنچە «دۇر» ئىبارىسى گىرېكلاردا «دۇرۇس مېلودىيىسى» نامىدا ئىشلەنگەن.

382 ـ يىلى ھەربىي تەۋەككۈلچى لۈي گۇئاڭ كومراجىۋانى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن كۈسەنگە قوشۇن تارتىپ كەلگەندە، بۇ جايىنىڭ ئاۋات بۇددا مەدەنىيەت مەركىزى ئىكەنلىكىنى كۆرگەن. ئۇ 20 مىڭ تۇياق ئات ـ قېچىرغا كۈسەننىڭ بايلىقى، زىبۇ ـ زىننەتلىرى، بۇددا

دىنى نەمۇنىلىرى ۋە كۆسەن ـ چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئېلىپ لياڭجۇ(جاڭيې)غا قايتقان. نەتىجىدە دەشتئاتا (دۇنخۇئاڭ ـ ساجۇ) بويىدا تاشكېمىرلىرى، لياڭجۇ نەغمىسى مەيدانغا كەلگەن.

568 ـ يىلى تۈرك قاغانى مۇقانخاننىڭ قىزى ئاسىنا مەلىكە جۇ سۇلالىسىنىڭ ئېلمىپەز ئىمپېراتورى يۈيۋەنيۇڭغا ياتلىق بولغاندا كۆسەنلىك مەشھۇر مۇزىكا

نەزەرىيچىسى سۇجۇپنى ۋە بىر قاتار مۇزىكا، ئۇسسۇل ماھىرلىرىنى چاقىرىپ ئېلىپ بارغان. كېيىنچە سۇجۇپنىڭ «12 تېمپېراتۇرىلىق قانۇنى» ئاساسىدا سۈي - تاڭ زامانىدىكى خەنزۇ مۇزىكىچىلىقى ئىنقىلاب خاراكتېرلىك يېڭىلانغان.

كۇسەندە يەنە ۋىدۇساكا ناملىق مۇزىكا ئۇستازى بولۇپ، مەخسۇس چوڭ نەغمىلەر ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم.

تارىخىي مەنبەلەردە يىزىلىشچە،
يىپەك يولى راسا گۈللەنگەن دەۋرلەردە
چاڭئەندە ئۆتكەن ساۋمياۋدا،
ساۋگاڭ، بەيمىندا، بەيجەشۇڭ،
فەيشڭفۇ، فەيشڭلۇ قاتارلىق مەشهۇر
مۇزىكىشۇناسلار مەركىزىي ئاسيالىق
ئىدى. ئەينى زامان شائىرلىرىدىن
دۇفۇ، لىبەي، بەيجۈيى، ۋاڭۋەي،
يۈئەنجىڭ، لىيەنشى قاتارلىق
ئەدىبلەر مەركىزىي ئاسيا مۇزىكا ـ

ئۇسسۇل سەنئىتى توغرىسىدا گۈزەل مىسرالار قالدۇرغان.

بىز خوتەندىن، مارالبېشى تۇمشۇقتىن، قىزىل - قۇمتۇرا قاتارلىق جايلاردىن، شورچۇقتىن، ئىدىقۇت شەھەر خارابىسى، تۇيۇق، يارغول ۋە بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىدىن ئەينى زامان مۇزىكا - ئۇسسۇل ۋە چوڭ نەغمىلەرگە ئائىت كۆپلىگەن نەپىس كۆرۈنۈشلەرنى كۆرىمىز.

سۇك سۇلالسى زامانىدا مەركىزى ئاسىياغا ئەلچىلىككە كەلگەن ۋاڭ يەندى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۇچۇر بېرىشىچە، ئاۋات ئوردىلاردا ئوردا مۇزىكا ـ ئۇسسۇللىرى بولغان، ئۇ، ئوردىلار خارابلاشقاندا خەلق مەشرەپ ـ مۇقاملىرى شەكلىدە داۋاملاشقان. بىز «دولان مۇقامى» نىڭ مۇقەددەسلەشكەن ھەركەت شەكلى، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئەركىن ـ ئازادە ناخشا ـ ئۇسسۇل

شەكىلدىن بۇ مۇقاملارنىڭ باشتىن كەچۈرگەن تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ بىلىمىز.

ئىسلامىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن گەرچە يۈزەكى ھادىسە جەھەتتە ناخشا (مۇزىكا) ـ ئۇسسۇل سەنئىتى نىسبىي چەكلىنىشكە ئۇچرىغاندەك بولسىمۇ، ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى تۈپەيلى مۇزىكا سەنئىتىدە شەرق ـ غەرب مۇزىكا مەدەنىيەتلىرى يەنە بىر

قېتىملىق تارىخىي ئۇچرىشىشقا مۇيەسسەر بولدى. ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئۇتۇقى ئەرەب ۋە غەيرىي ئەرەب مۇزىكىلىرىدىكى راۋاجلىنىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەبۇ ناسىر فارابى ئۆزىنىڭ «كىتابۇلمۇسىقەل كەبىر»، «كىتابۇلمۇسىقەل سەغىر» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە يېڭى مۇزىكا نەزەرىيىسى- غەيرىي پىفاگور مۇزىكىلىق ئاۋاز قاتارىشى، مۇزىكا

يۇكشۇناسلىقى نەزەرىيىسى، ئەرەب ـ تۈرك مۇزىكا ـ نەغمە تەلىماتى، چالغۇ قوراللار ئىسلاھاتى، ھەرپلىك نوتا قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئىبن سىنا فارابى مۇزىكا تەلىماتلىرى ئاساسىدا 12 پەدە ھەققىدە توختالدى.

سالجۇقىيلار پۈتۈن ئىران ئېگىزلىكىنى ئىگىلىگەن مۇھىتتا ئەزەربەيجان تۈركلىرىدىن سەفىئوددىن ئەلمۇمىن ئەلى ئۇرمەۋىي فارابى مۇزىكا نەزەرىيىسى

بويىچە ئاۋاز(لار) قاتارىنى 12 پەردە (مۇقام) غا ئايرىشنى، ئەينى زامان كلاسسىك كۈيلىرىنى 12 مۇقام بويىچە 12 مۇجەسسەم(ئائىلە)گە ئايرىشنى تىلغا ئالدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئەرەبچە «مۇقام» ئىبارىسىنى قوبۇل قىلدى، ئەرەب ۋە پارسلار ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۆلگىسىدە فارابى نەزەرىيىلىرى بويىچە ئۆز مۇزىكىلىق مۇجەسسەملىرىنى تۈزەشكە كىرىشتى.

يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلۋېغىدا قاراخانىيلار، تۆمۈرلەر دەۋرىدە مۇقام، ناخشا، ئۇسسۇل، شېئرىيەت سەنئىتىنىڭ يېڭى ئۆلگىلىرى مەيدانغا كەلدى. سەئىدىيە دەۋرىدە ئامانىساخان ۋە قىدىرخان باشلىغان ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى تەرتىپكە سېلىشتەك ئۇلۇغ خىزمەت ئىشلەندى. ئۇيغۇر مۇقاملىرى يەنە بىر قېتىم، ئۆز ئىچىگە «مەشرەپ نەغمە»، «داستان نەغمە»، «چوڭ نەغمە» قىسىملىرىنى

قوشقان هالدا چوڭ تىپتىكى يۈرۈشلەشكەن كلاسسىك مۇقام هالىتىگە ئېرىشتى. شۇنداق قىلىپ، غەربتە ياۋروپا كلاسسىك مۇزىكا ژانىرى ـ سىمفونىيىلەر مەيدانغا كەلگەن زاماندا، شەرقتە ئۇيغۇر مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە شېئرىيىتنى بىر گەۋدە قىلغان ناخشا ـ ئۇسسۇل تىپىدىكى كلاسسىك سەنئەت مۇجەسسىمى ـ مۇقام مەيدانغا كەلدى.

يىپەك يولىدىكى ناخشا ـ
ئۇسسۇلدىن ئىبارەت بۇ ئەڭگۈشتەر
ئۆزىنىڭ ھەربىر تارىخى قاتلىمىغا
ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ يىراق
ئەجدادلىرىنىڭ بەدىئىي ئۇتۇقلىرىنى
ئۇل ۋە ئوزۇق قىلغان بولۇپ، ئۇ،
مەنبەسى يىراق، ئەقلىي قايناق،
تۈزۈلمىسى گۈزەل، ئۈنۈمى ئەۋزەل
سەنئەت مۆجىزىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ
ئەزەلدىن ناخشا ـ ئۇسسۇلنى،
باشقىچە ئېيتقاندا، مۇزىكا،

شېئىرىيەت، ئۇسۇل، تىياتىرنى بىر گەۋدە قىلغان گەنئولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇ ئەزەلدىن ئەلنەغمىلىك ـ ئومۇمىي خەلق (ئاممىۋىلىق) خاراكتېرىنى ساقلاپ كەلدى. ئۇ ئەزەلدىن تەپەككۇر تېرەنلىكى بىلەن ھېسسىيات ئۇچقۇرلۇقى؛ ئەدەپ ـ ئەتىكىلىقى بىلەن ئىشرەت ـ جۇشقۇنلۇقى؛ ئاگلاش، كۆرۈش، ھېس قىلىش قاتارلىق ئۆتۈشمە تەسىرچانلىقى؛

ئوردا ـ كلاسسك شەكلى بىلەن خەلق مەشرەپى ـ فولكلور شەكلىنى بىلە ساقلىغانلىقى قاتارلىق ئەۋزەللىكلىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، نامايىش قىلىپ كەلدى.

ئۇيغۇر ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى ۋە مۇقام مەدەنىيىتى باي ۋە گۈزەل گەۋدىسى بىلەن تارىختا ئىككى چوڭ دۇنياۋى مەدەنىيەت تىپى ـ سۇي ـ تاڭ مەدەنىيەت تىپى ۋە ئەرەب

مەدەنىيەت تىپى، ئىككى چوڭ
خەلقئارا شەھەر ـ چاگئەن ۋە
باغداتتا زور شۆھرەت قازانغاندى. ئۆز
دەۋرىدە ئالەمدە يېگانە قەسرلەرگە
قوبۇل قىلىنىپ، ئۇ يەردە «ساماۋى
نەغمە»دە قارىلىپ، مۇزىكا ئىسلاھاتى
پەيدا قىلىپ، شەرقتە كورىيە،
ياپونىيە، غەربتە مىسىر، تۇنس،
سۈرىيىگە قەدەر تەسىر كۆرسىتىلىشى بۇ
موجىزىدار ھېكمەت دۇردانىسىنىڭ
ھاياتىي ئىقتىدارى ۋە مەدەنىيەت

مەپتۇنكارلىقىنىڭ دەلىلى بولدى! ۋەھالەنكى، يىپەك يولى خارابلىشىپ ئەۋزەللىك بۇلاقلىرى قۇرۇغان شۇنداقلا مىسلىسىز تالان - تاراجغا ۋەخورلۇققا ئۇچرىغان ئۇيغۇر خەلقى بۇ سەنئەت گۆھىرىنى ئۆزىنىڭ گاداي چاپىنى ۋە جاراھەتلىك قەلبىدە نەچچە يۈز يىللاردىن بۇيان تۇتىيادەك ئەتىۋارلاپ ساقلاپ كەلدى.

يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! قەدىمكى شەرق پادىشاھ ھېكايىلىرى

بىلەن گرېك ھېكايىلىرىدە بىردەك قەيت قىلىنغان، تۇمشۇقلىرىدىكى تۆشۈكچىلەردىن ھەرخىل ئاۋاز ـ گامالار ياڭراپ، گۈزەل مېلودىيە كۈيلەيدىغان قەقنۇس قۇشى ئۆز ئۇستىدىكى رىيازەت تۇزانلىرىنى سىلكىۋېتىپ، قايتا ئەپسۇنكار نەغمە ـ ناۋا ياڭرىتىدىغان يېڭى ئىرا ئېچىلدى! ئەۋلادلىرىمىزنىڭ نېسىۋىسىدە قانچىلىغان ۋىدۇسكا، سۇجۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، فارابى،

ساۋمياۋدا، بەيمىندا، فۇشگۇ، دەرۋىش ئەلى، ئامانىساخان، قدىرخان يەركەندى قازانغان ئىپتىخار قىسمەتلىرى بارلىقىغا گۇمانىم يوق! ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ماكىدونىيىدىن چىقىپ، شىمالىي ئەرەبىستان ۋە مىسىرنى، ئىران زېمىنىنى، ھىندىستاننىڭ يېرىمى بىلەن ئالدىنقى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئالغانىدى. چىڭگىزخان رۇس تۇپرىقى، خارەزم دەشتى ۋە باغدات ئەتراپىنى ئالدى.

ئاخىرىدا ئۆز قوشۇنلىرى يۆزلىگەن مىللەتلەر تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتتى. ئۇلىمپەزلىكتىن يەتكىنى ئەلەم ـ ھەسرەت بولدى. ئەكسىچە ھومىر داستانلىرى، «مىڭ بىر كېچە» ھېكايىلىرى، ئۇيغۇر مۇقاملىرى لەمەپەزلىكتىن نۇر قەدەم بولدى. ئۇ ئۇزاق بولمىغان ئەسىرلەر ئىچىدە باشقا يۇلتۇزلارغا قەدەم قويغان ئىنسان بىلەن بىللە كائىنات رىتىملىرىگە كامالەت قوشقۇسى!

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ ئالتىنچىسى تەسۋىرىي سەنئەت مۆجىزىسىدىن ئىبارەت

بۇ ئەلۋەتتە بىناكارلىق، ھەيكەلتاراشلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق، ئويمىچىلىق ساھەلىرىدە غەربىي يۇرتلۇقلار ئېرىشكەن كامالەت كارامىتىگە قارىتىلغان.

يىپەك يولىدىن ئىلگىرى بۇ زېمىندا كۆپلىگەن قىيا رەسىملىرى ۋە قەدىمكى قەبرىگاھلىقلار، شەھەر - قەلئە

ئەسلىھەلىرى، جۈملىدىن ھەرخىل ئىلاھلارغا ئائىت لاي ياكى تۇچتا قۇيۇلغان فىگۇرىلار (ئەكونلار) بولغان.

يىپەك يولى ۋە ئانچە كىچىكمەي مەيدانغا كەلگەن بۇددىزم سەنئىتى بۇ دىيارنىڭ تەسۋىرىي سەنئەت مۇجەسسىمگە يېڭى كۈچ بېغىشلىدى. خوتەندىن تاكى قۇمۇلغىچە بىر قاتار بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، بەكسۇنلار

(تالىپلار) ئىستىقامەتگاھلىرى، بۇددا ھېكمەت زاللىرى، جەسەت مۇنارلىرى، بۇددا تاشكېمىر (مىڭئۆي) لىرى مەيدانغا كەلدى.
بۇ بىناكارلىقلار ھەققىدە جۇڭگونىڭ ۋە چەت ئەلنىڭ غەربىي يۇرتقا كېلىپ - كەتكەن سەييالىرى كۆپلىگەن گۈزەل ۋە ھەيۋەتلىك جۈملىلەر قالدۇرۇشقان. ئۇنىڭ مۇھىمى شۈبھىسىزكى، فاشيەن بىلەن تاڭ شۇئەنزاڭنىڭ ساياھەتنامىسىدۇر.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن بولسا، مەشھۇر ئەدىب سابىر تىرمىزى (؟ - 1151) بىر قاتار شېئىرلىرىدا ئۆزى كۆرگەن قەندىھار تاشكېمىرلىرىنى مۇنداق تىلغا ئالىدۇ:

باھار پەسلى كەلتۈر، يېڭى تەرىفى باھار ئەيلە،

ئويۇڭنى قەندەھار بۇتخانىسىدەك لالىزار ئەيلە.

ئۇ قەندىھار بۇتخانىسىنى تىلغا ئالغاندا، چىن نەققاشلىرى ۋە قەشقەر

گۆزەللىرىنى بۇ سەنئەتنىڭ جىنى دەپ، مۇنداق يازىدۇ:

بولدى باغ بۇتخانا يەڭلىغ لالە گۈللەر ھۆسنىدىن،

راستتىن ئىبىتسام چىنۇ قەشقەرلىك سەنەملەر بەرق ئۇرار.

يۈزى نەققاشى چىن سەنئەتلىرىدىن نىشان بەرگەي،

مەگەر بۇ خەل نىشانلاردىن يۈزى ھەربىر زامان بەرگەي.

تۆمۈرىيلەردىن بايسۇنقۇر مىرزا 1419 ـ يىلى چىنغا ئەۋەتكەن ئەلچىلەر تەركىبىدىكى غىياسىددىن نەققاش ئۆزىنىڭ «سەپەرنامە»سىدە غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرىدىكى سەنئەتنى «ئاجايىبۇل لەتايىف» دەپ ھەيرەتتە ماختىغان.

غەربىي يۇرت تاشكېمىرلىرى ۋە ئۇنىڭغا ئىپادىلەنگەن تەسۋىرىي سەنئەت كامالىتىنى ئىسلام دۇنياسى ئەدىبلىرى چىن سەنئىتى، چىن

نەققاشى دەپ ئۇنى ماھىر رەسسام بولمىش مانى نامىغا باغلاپ ئۆز مىسرالىرىنى بېزەشكەن. ئۇلار ھەتتا گۆزەلنى، گۆزەللىكنى، ئۇستا رەسسامنى باھالىغاندا «چىن سەنئىتى»، «مانى نۇسخىسى»دىن ئۆستۈن دېيىش ئارقىلىق يۇقىرى كۆتۈرگەن. بايسۇنقۇر مىرزا سارىيىدىكى خەتتات شاھى سەبزەۋارىنى بىر شائىر ماختاپ مۇنداق دېگەن:

گەر بەچىن نۇشەئى تەسۋىرزى پەشى تۇبەرەند،
تاچىھورۇنى دىھەد دەرفەننى هۇد مانىيرا.
(مەنىسى: سىنىك سىزغان بۇ نۇسخاڭ ئەۋەتلسە مەگەرچىنگە، بىشنى كۆتۆرەلمەي مانىمۇ ئەلۋەتتە بۇ پەند)
دىمەك، تەسۋىرىي سەنئەتتە رىم، گرىك، مىسر، ھىندىستان ئەمەس، بەلكى چىن ـ ماچىن دەپ ئاتىلىدىغان بۇ قەدىمىي يۇرتىمىز ماھارەت پەللىسى ھېسابلىغان.

ئەلىشىر نەۋائىمۇ ئۆز غەزەللىرىدە مۇنداق يازغان:
ئۇل سەنەمگە سەجدە قىلسام، زاھىدى ھۇدبىن، نە ئەيىب.
بۇتپەرەس بولماق كۆپ ئارتۇقراقكى بولماق ھۇدپەرەست.
(مەنىسى: ئەي، ھاكاۋۇر زاھىت، ئۇ سەنەمگە سەجدە قىلسام، بۇنىڭ نىمە يامىنى بولسۇن، ئۆز ئۆزىگە مەغرۇرلىنىشتىن بۇتقا سەجدە قىلىش ئەۋزەلرەك ئەمەسمۇ؟)

كۆپ دىل ئارا شەكىللەركىم چەكتى چىن سورەتگەرى،
ئاچمادى بىر چەھرە ھەرگىز سۈرەتىنىڭ نەققاشىدەك.
(مەنىسى: چىن رەسساملىرى نۇرغۇن زوقلىنارلىق رەسىملەر سىزغان بولسىمۇ، ئەمما سېنىڭ سۈرەت ـ قىياپىتىڭدەك بىرسىمۇ تەبەسسۇم قىلغىنى يوق.)
بولماسە ئول بۇت قاشى مېھرابىم ئىچرە جىلدە ساز،

قىــــبلەگە كـــاپىرمەن، ئەر بـــاش
تىندۇرۇپ قىلسام ناماز.
(مەنىسى: ئەگەر مېھرابىمدا خۇددى
بۇتتەك سەنەم قەشى جىلۋە قىلىپ
تۇرمىسا، قىبلىگە قاراپ ناماز ئوقۇسام
كاپىر بولۇپ كېتەي.)
ۋاھ، نە يۈزدۇر بەلكى تەقلىدىن
قىلىپ نەققاشى چىن،
چەكــــسە يــۈز ســۈرەت، بىـــردىن
يۈزدىن نەمۇدار ئەيلەسەم.

(مەنسى: پاھ، بۇ نېمىدېگەن گۆزەل يۈز، ئۇنىڭغا ئوخشىتىپ چىن نەققاشى يۈز رەسىم سىزسا، ئۇنىڭ گۆزەللىكىنىڭ يۈزدىن بىرگە نىشانە قىلسام.)

ئۆزلۈكمنىڭ قەيدىدىن بىر مەي بىلە قىلدىك خالاس،

ۋاھ، نەدەي، ئەي مۇغ ساڭا بۇت بىرلە زۇننارىم فىدا.

(مەنىسى:) بىر مەي بىلەن مېنى ئۆزلۈكمنىڭ ئارغامچىسىدىن

قۇتۇلدۇرۇۋەتتىك، نىمە دەيمەن، ئەي مەيخانا، ساڭا جىسمىمنىڭ بۇتى بىلەن زۇننارىم سەدىقە بولسۇن.)

دەۋرىمىزگە كەلگۈچە غەربىي يۇرت بۇددا بىناكارلىقى، ھەيكەلتىراشلىقى ۋە تام ـ تاھتا رەسسەملىق سەنئىتى يادىكارلىقلىرىدە يەرلىك دەرىجىدە، ئەمما خارابە ھالىتىدە ساقلانغاندى. ئۇنى گرونۋەدىل، لىكوك، ستەين، پىللىئوت ۋە داگونلىك ئېكسپېدىتسىيە خادىملىرى پارچىلاپ، بۇزۇپ ئېلىپ

تېخىمۇ ۋەيران قىلىشتى. شۇ چاغدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خوتەن، مەلىكئاباد، كونا نىيە، دەندان ئۆيلۈك، ئۇچما راۋاق، توققۇز ساراي، ئالاقاغا، سىم ـ سىم، دۇلدۇل ئوقۇر، سۇ بەشى، قىزىل ساراي، قۇمتۇرا، مازارباغ، شورچۇق، مىرەن، كروران، يارغول، تۇيۇق، سىڭگىم ئېغىز، ئىدىقۇت شەھىرى، بېزەكلىك قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان تاشكېمىرلەر، ئىكون ـ بۇت

ۋە قورچاقلار، تام رەسىملىرى، سىزما ۋە ياغاچ ئويملار، يىپەككە سىزىلغان رەسىملەر جاھان سەنئەت تارىخىدىمۇ ئۆزىنىڭ زور ھەجىملىكى، رەڭدارلىقى، كۆركەم ـ نەپىسلىكى بىلەن يەنىلا تەئەججۇپلىنەرلىك ئىدى. ئۇلار ئارىسىدا دەندان ئۆيلۈكتىن تېپىلغان لاكشىمى (ئۇز تەڭرى) رەسىمى، ئات ۋە تۆگىلىك سەپەرنىڭ تاختىغا سىزىلغان رەسىمى، سۇ بەشىدىن تېپىلغان مۇزىكا ـ

ئۇسسۇل ـ تىياتىرلىق كۆرۈنۈشى
سىزىلغان جەسەت كۈلى قۇتىسى،
قىزىل مىڭئۆيىنىڭ 36 ـ غارىدىكى
تام رەسىملەر، قۇمتۇرا يېڭى 1 ـ غار
تورۇسىدىكى كۆركەم لىباسلىق
بۇتساتۋالار تىزمىسى، شورچۇقتىكى
ياغاچ ئويما ھەيكەللەر ۋە
بىراخمانىنىڭ لاي ھەيكەللىرى،
ئىدىقۇت شەھىرىدىكى مانى
ئىبادەتخانىسىغا سىزىلغان مانى ۋە
مۇخلىسلىرىنىڭ تام رەسىمى،

بىزەكلىكتىن تېپىلغان ساكىيامۇنىنىڭ ھېكمەت سۆزلىشى قاتارلىقلار يۇقىرى كلاسسىك تەسۋىرىي سەنئەت دۇردانىلىرى ئىدى.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن بىناكارلىق، بولۇپمۇ ئوردا ـ قەسىر، ئاتاقلىق شەخسلەرگە ئاتالغان مەقبەرە، مەسچىت ـ جامە، مەدرىسە، مۇنار، رەستىگاھ، باغ ـ سەيلىگاھ، ئولتۇراق جاي بىناكارلىقى ئالاھىدە يەرلىك ۋە غەربىي ئاسىياچە قۇرغاق

رايونلارغا خاس «ئىسلام ئۇسلۇبى» بويىچە راۋاجلاندى. بۇنداق بىناكارلىقلار مۇنار، گۈمبەز، دەھلىز، راۋاق، مېھراب، تاكچا(ئويۇق)، ئوچاق ـ مورا، سۇپا، ياپما ئايۋان، تورۇس، تۈۋرۈك، باسما(پەلەمپەي) قاتارلىقلارنى چىرايلىق لايىھىلەش، ئۇنى رەڭدار خىشلاردىن، گەج نەقىشلىق ياكى ياغاچ ئويما ماتېرىياللاردىن ئىشلەش ئومۇملاشتى. قاراخانىيلار زامانىسدا قەشقەر،

بالاساغۇن، ئۆزكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت، خوتەن قاتارلىق كاتتا شەھەرلەردە بۇنداق ياسىداق ئىمارەتلەر كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى. چىڭگىزخانىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى يالغۇز بىناكارلىق موجىزاتلىرىنىلا ئەمەس، يەنە پۈتۈن سۈرۈك شەھەرلەرنى تۇزلىۋەتكەندى. تۆمۈرىلەر ۋە سەئىدىيلەر دەۋرىدە «ئەھمەد يەسسەۋى»، «ئائىشە بۈۋى»، «يۈسۈپ ھەمەدانى»،

«گورەمىر»، «بۇۋى خانىم»، «ھاشى زىندە» قاتارلىق مەقبەرىلەر، يەكەن «ئالتۇنلۇق» مازىرى، سەمەرقەنت تىگىستان مەدرىسەلىرى، ئۇلۇغبەگ رەسەتخانىسى قاتارلىقلار قۇرۇلدى.

يېپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى تەسۋى سەنئەتكىمۇ قاتتىق زەربە بولدى. يېپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشى، دەل تارىخنىڭ زامانىۋى شەھەر بىناكارلىق ۋە مەدەنىيەتلىك

تۇرار جاي قۇرۇلۇشىنى راسا تەقەززا
قىلغان دەۋرگە توغرا كەلدى،
ئىشىنىمەنكى، غەربىي يۇرتتا سەنئەت
ئىلمىگە لايىق ئەنئەنىۋى بىناكارلىق
تارىخىغا ئىگە يەرلىك ئاھالە پات
ئارىدا بىناكارلىق، ھەيكەلتاراشلىق،
مۇھەت سەنئىتى، رەسساملىق،
ئۆيمىكەشلىك، نەققاشلىق سەنئەتلىرى
جەھەتتە دۇنيانىڭ ئالدىنقى
قاتارىدىكى خەلقلەرگە يېتىشىۋالىدۇ.

يىپەك يولىدىكى تارىخنىڭ ئۆلگەن
ھادىسىلەر قەبرىستانلىقىدىن ئۆلمەس
تۆت ماھىيەتلىك مۆجىزە ـ تارىخ
شېھى، سەنئەت يوپۇرمىقى،
ئەدەبىيات گۈلى ۋە ھېكمەت ئۇرۇقى
ئۈنۈپ يېتىلگەن. ئۇنىڭدا ئۆتمۈش
كەلگۈسىگە تارىخي تەپەككۇر،
بەدىئىي تەپەككۇر ۋە نەزەرىيىۋى
تەپەككۇر شەكلىدە ئۇچۇر يەتكۈزىدۇ.

ـ خىيال دەپتىرىمدىن

يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ يەتتىنچىسى تىل ـ ئەدەبىيات غەزىنىسىدىن ئىبارەت

مەلۇمكى، تىل سىستېمىسى ۋە دەسلەپكى ئەپسانە، رىۋايەت ۋە قوشاق فولكلورى يىپەك يولى بەرپا بولۇشتىن ئىلگىرىلا مەۋجۇد ئىدى. ھەرخىل بەلگە ۋە تامغىلار ئىپتىدائىي ئۆچۈر ۋاستىسى قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نۇسخىلىرى قىياتاشلار، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن كۆپلەپ تېپىلدى.

يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن مەركىزىي ئاسىيا تىل ـ ئەدەبىياتىدا يېڭى ئېپادىلەش ئۇسلۇب ـ ۋاسىتىلىرى ۋە سەنكرىتىك ئالامەتلەر مەيدانغا چىقىشقا باشلىدى.

تارىخى تەتقىقاتچىلىرى غەربىي يۇرت ۋە پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيادا ھەرخىل يېزىقلار قوللىنىلغانلىقىنى، ھەرخىل تىللاردا ئەسەرلەر يېزىلغان ياكى تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى ئېيتىشتى. ھەقىقەت شۇكى، غەربىي

يۇرتلۇقلارنىڭ بىراق ئەجدادلىرى ـ ئارىيلار ـ سكىتايلار ـ ساكلار بالقاش ـ بايقال ۋادىلىرىنى مەركەز قىلغان هالدا غەربتە قارا دېڭىز، قىزىل دېڭىز ساهىلىنى، جەنۇبتا هىندىستان ۋە مىسوپوتامىيىنى، شەرقتە موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي قىسمىنى، تاكى قەشقەرىيىگىچە ئىگىللىگەن ياكى ئۇ جايلارغا تەسىر كۆرسەتكەنىدى. نەتىجىدە بۇ كەڭ زېمىندا ئوخشىمىغان دەرىجىدە

مەدەنىيەت ئۇنىۋېرسال ھادىسىسى پەيدا بولغان. غەربىي يۇرتتا كېيىنكى ۋاقىتلاردا قوللىنىلغان قاراشتى يېزىقى، ئەنەتكەك(سانسكرىت) يېزىقى، رونىك شەكلىدىكى ئورخۇن يېزىقى، سوغدى يېزىقى شەكلىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق يېزىقلار تېگى ـ تەكتىدىن قەدىمكى ئۇچۇرلۇق تامغىلار بىلەن ئارى ـ سىكتايلار كەزگەن غەربىي

ئاسىيا ۋە پامىر ـ ھىندىستان يېزىقلىرىنى دەۋر قىلىپ، بىردىن بىرىگە ئالمىشىپ كەلدى. بۇ يېزىقلارنىڭ يېقىنلىقى خۇددى نوھ ئەپسانىسىدىكى نوھ پەرزەنتلىرى تۇر، كەنان، ياپەسلەك شۇنچە تومۇرداش بولغان.

غەربىي يۇرت فولكلورىمۇ ئالاقاچان مىللىي چېگرىدىن ھالقىغان بولۇپ، «چىستانى ئىلىك بەگ»، «ماناس»، «پەرھاد ۋە شىرىن»،

«تومارس»، «رۇستەم»، «ئوغۇزنامە»، «گىلگامىش»، «دەدەقورقۇت»، «ئەپراسىياپ»، «سىياۋۇش» ۋە بۇددىزمغا ئائىت يۆزلىگەن «يارالمىش جاتاكا ھېكمەتلىرى» كۆپ ئېتنىك ۋە كۆپ جۇغراپىيىلىك تەركىبكە ئىگە بولغان.

ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تىل ـ ئەدەبىيات جەھەتتىكى ئاساسلىق جاۋاھىرات ـ «ئاۋېستا»، «رىگاۋېدا»، «ئەپراسىياپ»

لەگەندىلىرى بىلەن بۇددىزىم نوملىرى ھېسابلاندى.
غەربىي يۇرتتا كۆپلىگەن نوم ئەدەبىياتشۇناسلىرى ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرلىرى كومراجىۋا، فى ھويلان، ئەنزاڭ، سىڭقۇسەلى تۇتۇڭ قاتارلىق تىلشۇناس ـ تەرجىمشۇناس ئالىملار بولدى. كومراجىۋانىڭ ئەدەبىي ئۇسلۇبى خەنزۇ نەزمىچىلىكىنى بەش خەتلىك شەكىلدىكى يەتتە خەتلىك شەكىلگە كۆتۈرۈشتە ئىلھام بەخش ئۆلگە بولۇپ قالدى.

ئۇرخۇن ئۇيغۇر خەلقى تېررىتورىيىسىدىن تېپىلغان «توققۇز ئۇيغۇر خاقان»، «مويۇنچۇر»، «بىلگە قاغان»، «تونيۇقۇق»، «كۆلتىگىن»، «كۆلچۇر» ئابىدىسى قاتارلىقلار تالاس ـ يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىن ئۆزىنىڭ ئەدەبىي كومپوزىتسىيىسىگە ئىگە كلاسسىك تاش پۈتۈنلۈك خاراكتېرى بىلەن پەرقلەندى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا قايتا ئىشلەنگەن «ئوغۇزنامە»، «چىستانى

ئىلىك بەگ»، «مايترى سىمىت»، «ئالتۇن يارۇغ» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەر ئەينى زامان نەسرىي ـ نەزم ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئەدەبىي تەرجىمىنىڭ كۆپ قىرلىق ئىلگىرىلىگەنلىكىنى كۆرسەتتى.
دەرۋەقە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مانىزم بىلەن بۇددىزم (كېيىنچە، بەشبالىقتا يەنە ئىسلام دىنى)، گرېك، پارسى، هىندى،

خەنزۇ، تىبەت، موڭغۇل تىللىرى
بويىچە ئىلمىي، دىنىي ۋە ئەدەبىي
تەرجىمە بىللە بولۇش مەنزىرىسى
شەكىللەنگەنىدى. كۆچۈرۈش بىلەن
مىخ مەتبەئە ئۇشبۇ مەدەنىيەت
دەرگاھىغا ھوسن قوشتى.
خانبالىق(بەيجىڭ) ئوردىسى ۋە
خەنلىن ئاكادېمىيىسىدە ئۇيغۇر
ئالىملىرى ئىشلىگەن، موڭغۇل
ھۆكۈمرانى بىلەن ئىچكى ئەللەرگە
تارقىلىپ كەتكەن ئۇيغۇر

ئەۋلادلىرىدىن مەشھۇر شىئىرىيەت ۋە «يۇئەن چۈي» تىياتىر مۇئەللىپلىرى يېتىشكەن مەدەنىي مۇھىت بارلىققا كەلدى. بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ باغدات خەلىپىلىكلىرىگە، سالجۇق تۈركلىرى، چىڭگىزخان قوشۇنلىرى بىلەن غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىغا قەلەم ۋە ماھىرلىرى بولۇپ يېتىلىشىنىڭ شەرقىي ئاسىيادىكى ئىككىنچى ۋارىيانتى ياكى قانىتىنى ھاسىل قىلدى. ماۋەرائۇننەھر، خارەزم ۋە خۇرساننى

ئىشغال قىلىشتا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى چىنگىزخان قوشۇنلىرىغا كۆچلۈك چەۋەنداز ئەترەتلىرىنى قوشقاندى. مەلۇم مەنىدە، زامانىسىنىڭ ئەقىل چەشمىسى بولغان ئىدىقۇت ـ بەشبالىقلىقلار ئۆز جاۋاھىرلىرىنى شەرقىي دېڭىز، كاسپىي دېڭىزى، ئەرەب دېڭىزى ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ساھىللىرىغا چاچقاندى. ئۇ كېيىنچە موڭغۇل ئاتامانلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان دەھشەتلىك

ھاكىمىيەت تالىشىش جەڭلىرىدە، سالماقلىق ئاھالىسىنى سىرىق ئۇيغۇرلار زېمىنغا كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. خىزىر خوجا ئىدىقۇت دىيارىدا ئىسلام ئاچقاندا، بۇ دىيار ئاللىقاچان ھالىدىن كەتكەن ھالەتتە ئىدى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن تۇرپان ـ قۇمۇل دىيارىنىڭ دەرمەھەل مەدەنىيەت ھەسەن ـ ھۈسەنلىرىنى جىلۋىلەندۈرەلمىگەنلىكى، مىڭچە، ئەنە شۇ ئىچكى خوراشتىن بولغان.

قاراخانىيلارنىڭ مۇسۇلمانلىششى يېپەك يولىدىكى غەربىي يۇرت ئۆتكىللىنىڭ بىر تۇتاش «تۈرك ئىسلام مەدەنىيەت چەمبىرى» ھاسىل قىلىشنى تېزلەتتى. تىل ـ ئەدەبىياتتا يېڭى تارىخىي دەۋر ئۇپۇق ئاچتى. يېزىق شەكلى، ئېتىقاد مەزمۇنلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بەزى تەتقىقاتچىلار ھۆكۈم قىلغاندەك غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا ھەرگىزمۇ جىددىي چۈشكۈنلۈك يۈز بەرگىنى يوق.

ئەكسىچە، ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتى يىپەك يولى ئالاقىلىرىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋەتتى. تارىخ بۇ ئۇلۇغ قانالدا يېڭى مەدەنىيەت ئۇچرىشىشلىرى ۋە سەنكرېتىزمغا مۇمكىنلىك تۇغدۇردى. ئىسلامىيەت شەكىللىدىكى گۈمبەزلىك كارۋان سارايلىرى، مەسچىت مۇنارلىرىدا ئوقۇلغان ئەزان كۈيلىرى يىپەك يولى ئالاقىلىرىغا ھېچقانداق دەخلى ـ تۇسقۇنلۇق كەلتۈرگىنى يوق.

ئەل خارەزمى، ئەل پەرغانى، ئەل فارابى، ئەل خوجەندى، ئىبن سىنا ئەسەرلىرى ئەرەب دۇنياسىدا سوقرات، ئەپلاتون، ھىپوگرات، ئارىستوتىل، ئېۋكەلىد، گاللى، پىتولمى ئەسەرلىرى بىلەن بىللە بۇ ئۇلۇغ ئۆركەشنىڭ شەرقىي پاۋلىئونىنى ھاسىل قىلدى. ئۇلارنىڭ قوشۇلۇشى ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىنىڭ بالىياتقۇسىغا ئۇرۇق سالدى. بۇ ھەقىقىي تارىخنىڭ تارىخىي ھەقىقىتى سۈپىتىدە بىگۇمان ھەقىقەتتۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىن كېيىن، يەنە بىر شاھ ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى ياراتتى. فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سى يىپەك يولىدا «ئاۋەستا»دىن كېيىنكى ئەڭ چوڭ داستان بولغاندى. بىز بۇ ئۈچ ئەسەرنى خۇددى ئارىستوتىل، «ئىككىنچى ئۇستاز» ئەلفارابى ۋە ئىككىنچى ئەلفارابى - «شەيھۇل رەئىس» ئىبنى سىنادەك ئوبرازلىق

تەپەككۇر تارىخىغا ئەڭ زور تەسىر كۆرسەتكەن ئۈچ ئەڭگۈشتەر ھېسابلايمىز.
مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، مۇھەممەد فەزلانىنىڭ «سوراھ»، مۇھەممەد زەمەھشەرىنىڭ «مۇقەددىمۇتۇل ئەدەپ» قاتارلىق ئۈچ چوڭ لۇغىتى قەشقەرلىك فى ھۇيلانىنىڭ «نوم مەنىلىرىنىڭ تەپسىلى تەپسىرى» ناملىق تىلشۇناسلىق دەستۇرىدىن

كېيىن يىپەك يولىدا مەيدانغا كەلگەن غەربىي يۇرت تىلشۇناسلىقىنىڭ يېڭى ئۇتۇقى بولدى.

فىردەۋسىنىڭ مەھمۇد غەزنەۋىگە تەقدىم قىلغان «شاھنامە»سىدىن كېيىن، ئەزەربەيجان تۈركلىرىدىن نىزامىي گەنجەۋى، دېھلىدە ئىستىقامەت قىلغان خۇسراۋ دېھلەۋى، سەئدىدىن قەشقەرىنىڭ شاگىرتى ۋە كۈيئوغلى نۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى بىلەن ئۇلۇغ مۇرەببىي ئەلشىر

نەۋائى ياراتقان «خەمسە»چىلىك بەس ـ بەسى ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە قارشى ئىنسان ۋە ئەرك تېمىسىنى خەمسە شەكلىدە ئىپادىلەشنىڭ يېڭى ئۆلگىسىنى كۆرسەتتى. نەسىرىدىن رابغۇزىنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، ئەبەيدۇللا لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانلىرى ئۇنىڭغا يانداشقانىدى.

ئەلىشىر ناۋائى تەرىپىدىن «تۆرلەرنىڭ پىر ئۇستازى» دەپ

ئاتالغان ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ «دىۋان
ھېكمەت» ناملىق مەشھۇر زىلزىلىگۈي
ئەسىرىدىن كېيىن باقىرخانى،
باباچىن، بابارەھىم مەشرەپ، خوجا
نەزەر ھۇۋەيدا، مۇھەممەد سىددىق
زەلىلى، مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا
خاراباتىنىڭ بىر قاتار گۇمانىستىك ـ
سوپىستىك ئىدىيىدىكى ئەركىن
پىكىرلىك پەلسەپىۋى لىرىكىلىرى
يىپەك يولىدا مانىزم، زورروئاستىرىزم
ۋە بۇددىزم زامانىدا ھەرخىل شەكىلدە

ئىپادىلەنگەن، ئىنسانىي قاراشقۇلۇق ۋە ئازابتىن قۇتۇلدۇرۇش ئىنتىلىشلىرىنىڭ يىغىسى، ئۆزگىچە راۋاجى بولدى.
يىپەك يولى غەربىي يۇرت تىل - ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ ئەدەبىيات تەجىمچىلىكى ۋە تىماتىك پىكىر ۋە پېرسوناژلىرىنىڭ خەلقئارالىق بىلەن خاراكتېرلەندى. دىيارىمىزدىن ئىزوپ مەسەللىرى، مانى دەستۇرلىرى، بۇددا نوملىرى، نىستورىئان رىسالىلىرى

بىلەن «كەلىلە ۋە دەمنە»، «مىڭ بىر كېچە»، «جاھار دەرۋىش»، «شاھنامە» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمە نۇسخىلىرى تېپىلغانلىقى ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. يىپەك يولىدا يارىتىلغان «ئاۋېستا»، «شاھنامە»، «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، «گۇل ۋە نەۋرۇز»، «چاھار دەرۋىش» ۋە ھەرقايسى «خەمسە» تىزمىلىرىدا چىن خاقانى، خوتەن رەستىسى،

خارەزم چۆللۈكى، ھىندى راھىبى، ئىران دەرۋىشى، ئەرمەن گۈزىلى، ئەرەب ھەكىمى، ئېفوپىيە زەنگىسى، يۇنان سەركىسى، ساك قەھرىمانى، تۇران مەرگەنلىرى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، دۇنيادا بۇنداق خەلقئارا قىياپەتلىك ئىككىنچى تەسۋىرىي تەپەككۇر مۇجىزاتىنى يەنە تېپىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

كۆپ قىرلىق ۋە سېھرى بەخش بۇ خىل تىل ـ ئەدەبىيات يىپەك

يولىنىڭ خارابلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل كلاسسىك خاراكتېرىدىن قالدى.
يېپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشى بىزگە نوقۇل رۇسىيە ئارقىلىق كىرگەن ياۋروپا ئەدەبىياتى ژانىرىدىكى ئىجادىيەت سەمەرىلىرىدىن داۋاملىق پايدىلانغاندىن تاشقىرى، بىر زامانلاردا قەلەمكەشلىرىمىزنى دۇنياۋى سەۋىيىگە كۆتۈرگەن يېپەك يولى زامانىدىكى ئەدەبىيات مىراسلىرىمىز

بىلەن قايتىدىن تونۇشۇش ۋە يېڭى
يىپەك يولىغا خاس يېڭى ئىستىلدىكى
ئەدەبىيات گۈلزارى بەرپا قىلىش
يولىدا ھېكمەتلىك پىكىر يۈرگۈزۈشىمىز
ۋە ھېكمەتلىك ئىزدىنىشىمىز
لازىملىقنى ئۇقتۇردۇ. ئۇلۇغۋارلىق
شەخسنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئۇنى
ياراتقان تارىخنىڭ ئىشى، ئەلۋەتتە.

دۇنيادا ھېچقانداق گۈزەللىك ۋە
مۇقەددەسلىك ئىنسانىڭ ئىنسانغا
بولغان ئىنسانىي مۇئامىلىسىدەك چىن

ۋە ئالىيجاناب بولغان ۋە بولالىغان ئەمەس.

- خىيال دەپتىرىمدىن

يىپپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەتنىڭ سەككىزىنچىسى مېھماندوستلۇق گۈلشىنىدىن ئىبارەت

مېھماندوستلۇق - بىر خىل مەدەنىيەت، ئۇنى پەقەت جاھان كەزگەن كىشىلا ھېس قىلىشى، چۈشىنىشى ۋە بەجا قىلالىشى

مۇمكىن. مېھماندوستلۇق ـ ئۇ ئاددىيلا ئادەمگەرچىلىك، ئىجتىمائىي ئالاقە، ھېسداشلىق بولماستىن، بەلكى بىر ەر خەلقتە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ئارقىلىق مىڭلىغان يىللار داۋامىدا ئەنئەنىگە ئايلانغان كىشىلىك مەدەنىيەتنىڭ ساخاۋەتچان گۈلشىندۇر. يۇقىرىقى سەككىز ھېكمەت تۆپەيلى ئۇشبۇ ھېكمەت چەشمىسى قايناق ۋە راۋان!

قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيالىقلار بىر قاتار سەۋەبلەر بىلەن مېھماندوستلۇق ئەنئەنىسىگە ئېرىشكەن.
ئۇلار بۇغا يولى، ئالتۇن يولى، قاشتېشى يولى ۋە يىپەك يولى ئارقىلىق كونا قىتئەنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى كەزدى، ھەرخىل يايلاق، ئورمان، جەزىرە، قەلئە ۋە ساھىللاردا تۇرمۇشنىڭ تەمىنى تېتىشتى. ئۇلۇغ ئەمەلىيەت كىتابى ـ «سەپەر كىتابى» ئۇلارغا مېھماندوستلۇق

مەدەنىيىتى ۋە زوٗرۇۇرىيەتلىرنى ئۆگەتتى. ئۇيغۇرلاردىكى «يازدا يىپپىنچا، قىشتا ئوزۇق»، «بۇغداي نەننىڭ بولمىسا، بۇغداي سۆزۈڭ بولسۇن» دىگەندەك مىڭلىغان تەمسىللەر مۇشۇ سەپەر سەرگۈزەشتلىرىدىن مۇجەسسەملەنگەن.

ئۇلار ئەتراپى ئىگىز تاغ، ئوتلۇق چۆل بىلەن قورشالغان زىمىندا ياشىدى. ئۇلار تۆت تەرەپنى بولۇپمۇ شەرق بىلەن غەرب كارۋان يولىنى

نىجادىيەت ئېقىنى دەپ بىلىدى. تۆگە - ئات كارۋانلىرىنىڭ كۈلدۈرما - قوڭغۇراقلىرى ئۇلارغا ساخاۋەت ئېپادىلەش ۋە سودا - تىجارەت قىلىشتىن دېرەك بېرەتتى. مېھماننى سودىگەر ياكى راھىب ئېپتىخارى ۋە يىپەك يولى ئالاقىلىرىدىكى بۇرچى ئىدى. بىز فاشىيەن، شۈئەنزاڭ، گەردىزى، ۋاڭ يەندى، ماركوپولو، ئىبن بەتۇتە خاتىرىلىرىدىن بۇنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز. «غەربكە

ساياھەت» ئەپسانىسى قانداق پەيدا بولغان بولمىسۇن، شۇئەنزاڭ(تاڭ سۇلالىسى) قۇمۇلدىن تاكى مىڭ بۇلاق تۆرك يابغۇلۇقى ئارىسىغىچە بولغان بۇ ۋادىدا بۇ خىل مېھماندوستلۇقنىڭ خاسىيىتىدىن بەھرىمەن بولغان.

ئۇلار يىپەك يولىدىكى خەلقئارا سودىگەر سۈپىتىدە ھېسابلانسىمۇ يېڭىلمەس ئىدى. ئۇلار يەنە، ئەنئەنە بويىچە ھەر يىلى مەلۇم مىقداردا چارۋىنى چۆللەرگە ھەيدەپ بۆرە ۋە

يىرتقۇچلارغا يېگوْزوْشنى ئۇدۇم بىلەتتى. ئۇلار هاراق ساتقاندا سوْت-قېتىقنى ئاقچىغا سېتىشنى راۋا كوْرمەيتتى. ئۇلار، گاهىدا ئاۋات هاكىمىيەت مەركەزلىرىگە «ياغما» بولۇپ بېسىپ كىرسىمۇ، تاۋار-دۇردۇنلارنى، ئات، قاشتاش، دورا-دەرمان بەدەلسىز ئېلىپ كەتمەيتتى، ئۇلارنىڭ بەگ ۋە خانلىرى مەلۇم يىلدا باج-سېلىق كەچوْروْمى ياكى «خەزىنە بولۇش» نامىدا سەدىقە

خاراكتېرلىك چاچقۇ چاچاتتى. ئۇلار سودا كارۋانلىرى بىلەن بىللە باشقا يۇرتتىكى بەگ ـ خان ـ پادىشاھلارغا سوۋغا ـ تارتۇق ھەدىيە قىلىپ تۇراتتى. بۇ خۇددى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدىكى ئارتۇق قانىنى ئېلىشقا ئوخشاش ئىقتىسادىي «مۇھىت تەڭپۇڭلۇقى» ئادىتىنى شەكىللەندۈرەتتى. بۇنىڭسىز بالا ـ قازا ئىلاھلىرى غەزەپلىك قوتراپدۇ، دېگەن ئەقىدە بۇ ئادەت بىلەن بىللە

ساقلىنىپ كەلدى. ھارغان ئات ـ ئۇلاغنى ياپلاق ياكى چۆپلۈكلەرگە تاشلاپ قويۇپ، يىللار ئۆتكەندە تېپىپ ئالغىچە ئۇنىڭغا باشقا ھېچ كىشى ئالا نىيەتتە بولماسلىق ئادىتى تاكى ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغىچە ساقلاندى.

غەربىي يۇرت كارۋان سارايلىرى، ئاشپۇزۇل ـ چايخانىلىرىدا ئۈچ نەرسە ـ ياخشى تائام، ياخشى سۆھبەت، ياخشى كەيپىيات ھۆكۈم سۈرەتتى.

چاي، شەربەتلەر بىلەن مەينىڭ تۈرلىرى كۆپ، تەسىرى شىپالىق بولغان. بىز بالبال ۋە تاشكېمىر تام رەسىملىرىدىن قىلىچ ـ خەنجەر ئاسقان غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ قولىدا مەي جامى تۇتقان مەڭگۈلۈك خاتىرىسىنى كۆرىمىز. غەربىي يۇرت مەي مەدەنىيىتى خەنزۇ ئەدەبىياتىدا لى بەي باشلىغان مەينامە نەزمىلىرىگە ئىلھام بولغانلىقىنى كىم ئىنكار قىلالىسۇن! گۈلقەنتچىلىك، مۇراببا ـ

قىيام ۋە شەربەت تېخنىكولىگىيىسى غەربىي يۇرت داستىخانلىرىغا تېخمۇ لەززەت بېغىشلىدى. غەربىي يۇرت ئەسلى شۆھرىتىگە لايىق شەربەت ماكانى ئىدى.
گۆش تائاملىرى ـ قوي، كىيىك، قۇش، بېلىق، قارامال گۆشلىرىدىن زىخ، تونۇر، گۆلخان، قازان، قاسقاندا تەييارلىنىدىغان يېمەكلىكلەر؛ ئۇن، گۆرۈچ، پۇرچاق، كۆكتاتلاردا ھازىرلىنىدىغان يېزلگەن

تائام تۆرلىرى؛ سۈت بىلەن ياسىلىدىغان ھەرخىل يېمەكلىكلەر غەربىي يۇرت تائام باغچىسىنى يېپەك يولىنىڭ يوروق دۇنيادىكى «فىردەۋسىۇل ئەلا» بېھىشىگە ئايلاندۇردى. ھەرخىل پىچىنە ـ پىرەنىكلەر بىلەن نەچچە ئون خىل توقاچ ـ نانلار يىپەك يولى سەپەرلىك جابدۇنۇشنى ئاسانلاشتۇردى. تۇرپان ئاستانە قەبرىگاھلىقىدىن ئۇنىڭ بىر قىسىم نەمۇنىلىرى تېپىلدى.

ياخشى سۆھبەت ـ دۇنيادىن خەۋەر تېپىش ۋە ئىلىم ـ ھېكمەتتىن ئۇچۇر تېپىشتىكى مۇھىم ۋاستە ئىدى. سودا كېلىشىملىرى، ھېكايەت ۋە ھاپىزلىق، ئەقلىيە ۋە نەسىھەت ئاڭلاشمۇ ئۇنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇ تاكى يېقىنقى قەرنەلەرگىچە يېتىپ كەلگەن. گېزىت ـ رادىئو ـ تېلېۋىزور بولمىغان كونا دۇنيانى ياخشى سۆھبەت تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى.

ياخشى كەيپيات ـ قىزغىن مېھماندوستلۇق، نەغمە ـ ناۋا ۋە ئويۇن ـ مەشرەپۋازلىق ئارقىلىق شەكىللىنەتتى. سەيلى ـ ئايەم، ئوغلاق تارتىشىش ئويۇنى، ئات بەيگىسى، ئوقيا ئېتىش، چەۋگەن ئويناش، سارغادى (چەرھى پەلەك)، چېلىشىش قاتارلىقلار بولۇپ تۇراتتى.

يېپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى ئۇيغۇر مېھماندوستلۇقى روھىنى بىردىن نابۇت قىلالمىسىمۇ، ئۇنىڭ يىلىكىنى قۇرۇتۇپ

قويدى، ئېستېلاچى كۇچلەرنڭ تالان

ـ تاراجلرى، يەرلك هاكم ـ

بەگلەرنڭ ئستلاچلارغا يانتاياق

بولۇپ ئۆز خەلقنى قاخشتشى بۇ

مللەتنى يلدن يلغا يالاڭ تۆش

قلپ قويدى. نەتجەدە، نامراتلق

ئۇلارنڭ ساختپەزلك، هارامدن

قورقماسلق ئللەتلرنى

كۇچەيتۋەتتى. يپەك يولنڭ قايتا

ئېچلشى ئۆز نۆۋتدە بۇ خل

مېهماندوستلۇق روهى بلەن تائام

مەدەنىيىتى ۋە ماھارىتىنى چوقۇم يېڭى تارىخىي ھالەتكە لايىق گۈللەندۈرىدۇ، ئەلۋەتتە.

كىشىلەر ھۇما قۇشىنى بەخت - سائادەتنىڭ ئەلچىسى دەپ سۆيۈنۈشتىن. دەرۋەقە، ھۇما قۇشىنىڭ قۇتلۇق تۇخۇمى خەلقنىڭ نەزەرىيىۋى تەپەككۇرىنى تىركەك قىلغان مەنىۋى قىياپىتى ئىچىدە يېتىلىدۇ ۋە ئېچىلىدۇ.

- خىيال دەپتىرىمدىن

يېپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت
يىپەك يولى مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ نەزەرىيىۋى تەپەككۇرىدىن ئىبارەت ئىدى

نەزەرىيىۋى تەپەككۇر - پەيلاسوپلار تارىختا زورلاپ تەقدىم قىلىۋاتقان «مەدرىسە پەلسەپىسى» بولماستىن، بەلكى ئىنسان تارىخىنىڭ ئىنسانىي ئاق تەرىپىدىن ئاقلىق ئىگىلىنىش سەۋىيىسىدىن ئىبارەت. تارىخ ھازىرغىچە ئالدىنقى قاتاردا

تۇرۇپ كەلگەن ھەربىر خەلقنىڭ ئەڭ ئالدى بىلەن نوپۇس، قورال كۈچى، ئىقتىسادىي كۈچ ياكى جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىك بىلەن ئەمەس، بەلكى مەنتىقىي پىكىرنىڭ تاجى، روھىيەت دۇنياسىدىكى يېگانە قۇياش - نەزەرىيۋى تەپەككۇر بىلەن ئالدىنى ئورۇندا تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

بىر زامانلاردا يېپەك يولى نەزەرىيۋى تەپەككۇر ئۇتۇقلىرىنىڭ ئومۇمىي پاۋلىئونى ياكى كۆرەك

مەيدانىغا ئايلانغانىدى! غەربىي يۇرتلۇقلار تەبىئەت، جەمئىيەت، تۇرمۇش ۋە روھىيەت مەسىلىلىرىگە نىسبەتەن ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلدىنقى قاراشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىشقان.

جاھانساز مەركىزىي ئاسىيالىقلار ئۈچ ماكان، ئۈچ زامان ئالەم قارىشىنى ياراتتى، ئۇلار ئاسمان ـ ئىلاھىي ماكان، زېمىن ـ ئىنسانىي ماكان، يەر ئاستى ـ جىن ـ ئالۋاستىلار ماكانى، دېيىشتى. ئۇلار

ئۆتمۈش، ھازىر، كەلگۈسىنى ئۈچ ئۆتكۈ(زامان)دە بىلىشتى. ئۇلار ئىنسان بىلەن ھازىرقى زاماننى ئالەمدىكى مەركىزىي پائالىيەتچان ئورۇنغا قويدى.

ئۇلار مەنپىي ـ مۇسبەت قاراشلىرىنى، يورۇقلۇق ـ قاراڭغۇلۇق قاراشلىرىنى، بىر قاتار كاتېگورىيىلىك قېلىپلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى.

ئۇلار تۇپراق، سۇ، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت تۆت تادۇ: سوغۇق،

ئىسسىق، ھۆل، قۇرۇقتىن ئىبارەت تۆت خۇسۇسىيەت؛ قان، بەلغەم، سەپرا، سەۋدادىن ئىبارەت تۆت خىلت قارىشىنى، ئۇلارنىڭ زىددىيىتى ۋە بىرلىكى قارىشىنى يارىتىشتى.

ئۇلار 12 ۋاقىت، 24 سائەت؛ 12 بۇرج، 4 پەسىل، 12 ئاي؛ 12 يىل بىر مۆچەل قارىشىنى ئۇدۇم قىلدى.

«ئاۋېستا»دا ئولتۇراقلىشىش يورۇقلۇق ئىلاھى ئاھۇرامازدانىڭ

چاقىرىقى سوٰپىتىدە غايەت زور سۇبلىزاتسىيلىك تەشەببۇس توٰسىنى ئالدى.

زورۇئاستىر ۋە مانى دىنى تەلىماتلىرى ياخشى - يامانلىق ۋە يورۇقلۇق - قاراڭغۇلۇق كوٰرەشلىرىدە ئاقۋەت ياخشىلىق ۋە يورۇقلۇقنىڭ غەلىبىسى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ماھىيتى ۋە باسقۇچى دەپ قاراشقا ئاساسلاندى.

بۇددىزم روھىنىڭ ئۆلمەسلىكى، تەكرار ئايلىنىشى (سانسارا) قاراشلىرى

ئارقىلىق كىشىنىڭ كامالەت (بۇددىھا)كە ياكى چوشكونلۇككە يۈزلىنىشى ئۆز ئىرادىسىگە باغلىق دېگەن قاراش بىلەن تاكى كامالەتكە يەتمىگۈچە قايتا ـ قايتىلاپ تۇغۇلۇۋېرىپ ئازاب چېكىش مۇقەررەرلىكىنى ئېتىقاد ئۇلى قىلدى.

گۇمانىزم تولا ھاللاردا سوپىزم ۋە پانتەئىزملىق شەكىلدە ئىپادىلەندى. ئىنسان گۈزەللىكى، ئەقىل، بىلىم، ئىقتىدار ۋە ئەخلاق ئىزچىل مەدھىيىلەندى.

ھەرقايسى گۇمانىزم، راتسىئونالىزملىق دۇنيا قاراشتىكى شائىرلار ئىزچىل بۇ ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرۈشتى.

«قۇتادغۇبىلىك»، «ئىھسالۇل ئۆلۇم»، «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ قاراشلىرى»، «بەختكە ئېرىشىش توغرىسىدا»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»، «مەھبۇبۇلقۇلۇپ» قاتارلىق ئەسەرلەر ئىجتىمائىي پەلسەپە ساھەسىدىكى قاتار مەسىلىلەرگە نەزەرىيىۋى تەپەككۇر دەستىكى بېغىشلىدى.

«ئەلجەبر ۋەل مۇقابەلە»، «پەتولمنك ئەلمەجەستى دېگەن ئەسرىگە تەپسر»، «ئەلقانۇن فت تب»، «ئەششفا»، «دانىشنامە»، «مەنرالوگيە»، «ئاسترونوميگە مۇقەددىمە»، «كتابۇلمۇسقەل كبر»، «يۇلتۇزلار جەدۋىلى» قاتارلىق ئەسەرلەر تەبئەت ئىلمى بويىچە بىر قاتار نەزەرىيۋى تەپەككۇر مەسىللىرىنى يورۇتتى.

ھەربىر تاشكېمر، ھەيكەل، رەسم، مۇزىكا، ئۇسسۇل، چالغۇ قورالىرى:

ھەربىر دورا نۇسخىلىرى؛ ھەربىر شەھەر، سۇ ئىنشائاتى قاتارلىقلار ئۆزگىچە خاس ئېستېتىكىلىق، فورماكولوگىيىلىك ۋە بىناكارلىق نەزەرىيىسۋى تەپەككۇرسىز مەيدانغا كەلگەن ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 12 مۇقامى مۇجەسسەم پەلسەپىۋى ۋە سەنئەتشۇناسلىق نەزەرىيىلىرى ئاساسىدا مىسلىسىز مۆجىزىلىك كامالەتكە ئېرىشكەن.

بىز مائارىپ، ئەخلاق، غايىۋى جەمئىيەت توغرىسىدىكى پۈتۈن

ئىجابىي ئەنئەنىلەرگە تېرەم نەزەر ئاغدۇرغىنىمىزدا، ئۇ خۇددى ئىلاھىي قۇدرەتتەك كۆچلۈك نەزەرىيىۋى تەپەككۇر رەھنەمالىقىدا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز.

يىپەك يولى خارابىلاشقاندىن كېيىن بىز مۇنداق ھەقىقەتنى ھېس قىلدۇق: بىرىنچىدىن، غەربىي ياۋروپالىقلار ئەلخارەزمى، ئەلپەرغانى، ئەلفارابى، ئىبن سىنا قاتارلىق نەزەرىيىۋى تەپەككۇر ئەزىمەتلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىنى لاتىن ۋە

باشقا تىللارغا بەس ـ بەستە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشتى.
ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ سىياھەتچى قىياپىتىدىكى تەتقىقاتچىلىرى دىيارىمىزدا تەكرار ئىلمىي قىدىرىش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن بۇيۇم ۋە كىتابلارنى ئېلىپ كېتىشتى.
ئۈچىنچىدىن، ئۇلار ھەممە يەندە نەزەرىيىۋى يېڭىلىقلار يارىتىشىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ پاراۋۇزى

بولۇشتى. ئۇلارنىڭ بەزى نەزەرىيىۋى كەشپىياتلىرى غەربىي يۇرت ئالىملىرىنىڭ ئىشلىرى ئاساسىدا مەيدانغا چىقتى.

دېمەك، ئۇلار نەزەرىيىۋى تەپەككۇرنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشقان ۋە غەربىي يۇرت ئالىملىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئۇتۇقلىرىنى ھەزىم قىلىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويالىغان!! دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى ھېلىمۇ

ئۇلارنىڭ ماكانلىرىدا بولۇۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبمۇ دەل ئەنە شۇ يەردە.

يىپەك يولى خارابلاشقاندا نەزەرىيىۋى تەپەككۇر يادىكارلىقلىرى ۋەيران قىلىندى. ئالىي ئوقۇش يۇرتلىرى ئورنىغا ئىشانلىق خانىقالىرى، مۇدەررىسلەر ئورنىغا ئىشان - مۇرىت پىرلىرى، ئىلىم - پەن ئورنىغا نادانلىق ۋە ئەسەبىيلىك ئالماشتى. خۇددى شەيخ سەئىد ئېيتقاندەك: سۇمۇرۇغ يورۇق دۇنيادىن

قېچىپ ئەپسانىۋى جەننەتكە كىرىۋالدى، كىشىلەر خالىسۇن - خالىمىسۇن قاغا قانىتى ئاستىدا سايىداشقا مەجبۇر بولدى.

بۇ دىيارنىڭ دۇنياغا يۈزلىنىشى - ئۇنىڭ ئۆرلەش ياكى غەرق بولۇشىنى تىزگىنلەپ تۇرغان تارازا يۇلتۇز. پۈتۈن ئامەت ياكى ئاپەت ئەنە شۇنىڭدا.

- خىيال دەپتىرىمدىن

يېقىنقى يىللاردا خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىنغان ئىلھامبەخش كىتابلار ئارىسىدا «مۇرۇۋۋەت(كەڭ قورساقلىق، كەڭ نەزەر)» ناملىق بىر كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىگە مۇنداق بىر ھېكايە بېرىلگەن: تۆت تەرەپنى قىلىن تاغلار بىلەن قورشالغان بىر ماكان بولۇپ، بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئەمىر - پەرمانى بويىچە سىرت بىلەن

ئالاقىلاشمايدىكەن. بىرەر كىشى جىلغا ئارىلاپ سىرتقا چىقىپ كەتسە، دەرھال تاشبوران قىلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن. كۆنلەرنىڭ بىرىدە ئىسمى نامەلۇم بىر جەسۇر، تاشقى دۇنيانى كۆرۈپ قايتىپ كېلىپ، ئۆز خەلقىنىڭ «ئاكاڭ قارىغاي دۇنيادا بىرىنچى» دېگەن بېسىم ۋە روھىيەتتە ئەڭ نادان، ئەڭ كەمبەغەل ياشايدىغانلىقىنى ئېغىزدىن چىقىرىشى بىلەن «ئاسىي - جافىي» دەپ

ئۆلتۈرۈلۈپ كۆلى جىلغىغا ئىبرەت
ئۈچۈن چىچىلىدىكەن. بىر زاماندا
تاغلىق بۇ ماكاندا يەر تەۋرەپ، تاغ
ئورۇلۇپ ئاپەت يۈز بېرىپتۇ. كىشىلەر
«قاچ - قاچ» دەپ تاشقى دۇنياغا
چىقىپ قاپتۇ. قارىسا، ئەھۋال
ھېلىقى «ئاسىي-جافىي» دېگەندەك.
ئۇلار جاھان تىنچلانغاندا يۇرتلىرىغا
قايتىپتۇ، خەلقى «ئاسىي-جافىي»نى
روھىي تىرەك بىلىپتۇ. ھەممە ئۇنىڭ
خاتىرىسىگە مەڭگۈلۈك تاش قويۇپتۇ.

بۇ تاشلار بىر ـ بىرىگە ئۇلىنىپ، ئۇنىڭ كۆلى سورۇلغان جىلغىدا زامانىغا لايىق تاش يول پەيدا قىپتۇ. نەتىجىدە بۇ قاشىشاق ماكان تېز گۈللەپتۇ.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىن تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە غەربىي يۇرتنىڭ ئەھۋالى خۇددى شۇ ھېكايىدەك بولۇپ كەلدى! ئالدىن بېشارەت قىلغانلارنىڭ ئەھۋالى فىرەۋنىن زامانىدىكى مۇساغا ئوخشاپ قالدى!

مانا ئەمدى يىپەك يولى قايتا ئېچىلدى! تېخى خېلى كۆپ كىشىلەر ئەتراپىمىزدا يۈز بېرىۋاتقان ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتى يېڭى يىپەك يولى ئېراسىنىڭ ئېچىلىشىنى كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلمىسىمۇ، بۇ ماھىيەت ئۇلارنى كۆنلەر ئۆتۈپ ھېس قىلدۇردۇ.

قەدىمكى يىپەك يولى ئۈستىگە غەربىي يۇرتلۇق «خورجا»لار، سازەندىلەر ئولتۇرۇشقان تۆگە

سمۇولى ھەيكەللەشتۈرۈلگەندى. يېڭى يىپەك يولى ئەمدى قاناتلىق تۆگە سىماسىدا مەجازلاشتۇردى.
ئۇنداقتا، ئىككى تۆگە ئارىسىدا بوش قالغان ئەسىرلەرنى - يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىن نەچچە يۈز يىللىقنى نېمە بىلەن سمۇوللاشتۇرۇش لازىم؟ مېنىڭچە، ئۇنىڭ سمۇولى «تۆگە قۇش»تىن ئىبارەت! قاراڭ، بېشىنى قۇمغا تىقىۋېلىپ ھەممىنى ئىنكار قىلىدىغان،

قـۇرۇق ۋە ئۇنۇمسىز مەغرۇرلىنىپ، دوڭغاقلاپ ئـۆز ئىزىـدىن يىـراق كېتەلمەيدىغان تۆگە قۇشى روھى دەل ئۇنىڭ مۇناسىپ ئوبرازى! دوستۇم، سىز كـۆزىڭىزنى يۇمـۇپ، ئـۆتكەن ئەسـىرلەر قوينىغـا نەزەر تاشـلاڭ! ھىـدايىتۇللا ئاپـاق خوجىنىـڭ دالاي لامـا ۋە قـونتەيجى ئالدىـدىكى ھـالەتلىرىنى، ھەنىـم پادىـشاھ زەھەر قاچىـسى تۇتقـان، ئىـسمائىلخان ۋە مۇھەممەدخـان ئەۋلادلـىرى تۇتقـۇن

قىلىنغان، باباربهم مەشرەپ دارغا
ئېسىلغان، زىلىلى چۆلدە كۆز يېشىنى
سىياھ قىلىپ «خالايىقنىڭ كۆزىدە
پەردە غەپلەت نۇر ئايان بولماس»
دېگەن مىسرالارنى يازغان، ئەرشى
بۇرھانىددىن خوجا قىلىچى ئاستىغا
چۆشكەن، جۇڭغار قوشۇنلىرى ئالتە
شەھەرگە غالچا چوكان، غالچا يىگىت
ۋە كۆمۈش تەڭگە ئالۋىنى سالغان،
نوزۇگۇم ئوت كەتكەن قومۇشلۇقتا
دەردىسەر بولۇپ يۈرگەن، سادىر

پالۋاننىڭ بويىنغا تاقاق چۈشكەن، ۋەلىخان تۆرە قەشقەردە كاللا مۇنارى ياسىغان، تومۇر خەلپە قىلتاققا چۈشكەن، ئابدۇقادىر داموللام قەتلە قىلىنغان، مەمتىلى ئەپەندى ئوتتا كۆيدۈرۈلگەن، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قىلىچتا چېپىلغان، ل. مۇتەللىپ جادىدا تونۇغرالغان، سانسىز ئوغلانلار تۈرمىدە چىرىگەن، ۋابا ۋە چۈما كېسىلى يۇرتنى قاپلىغان، ھېكمەبەگلەر ئوتتۇغات كىيىپ نەشگە

بېرىلگەن، ئوغرى - قىمارۋازلار چۈسىدەك يامراپ كەتكەن، ئانىلارنىڭ سوڭگىچى، ئاتىلارنىڭ گەجگىسى چىقىپ قالغان، جاھاننى جۇت، زاماننى زۇلمەت، ماكاننى مالامەت قاپلىغان ئەسىرلەرنى قانچە ئۇيلىغانسېرى شۇنچە ئويلاپ چىقىڭچۇ! ئاندىن كۆزىڭىزنى يوغان ئېچىپ، مىڭلىغان مەنبەلەردىن سىز ئۈچۈن تاللىغان تۆۋەندىكى فوتو سۈرەتلەرگە كۆز يۈگۈرتۈڭ!

بۇ سۆرەتنىڭ بىرىدە، يىپەك يولى
راسا گۈللەنگەن چاغدىكى «مىڭئۆي»
تورۇسىغا سىزىلغان كۆرۈنۈش
تارتىلغان. غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ
ئېستېتىك قاراشلىرى، روھىي قىياپىتى
ۋە تۇرمۇش مەدەنىيىتى ئۇنىڭدا
يارقىن گەۋدىلەنگەن.
بۇ سۆرەتنىڭ يەنە بىرىدە،
«مىڭئۆي» ئالدىدا خاتىرە سۆرەتكە
چۈشكەن ئەجنەبىيلەر ۋە ئۇلارنىڭ
ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرغان جۇلدۇر

كىپەن ھالەتتىكى غەربىي يۇرتلۇق
ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەكىللىرى. ئەزىز
ۋەتەننىڭ بۇ پەرزەنتلىرىنى نادانلىق،
ھۇرۇنلۇق، سولغۇنلۇق شۇ دەرىجىگە
چۈشۈرگەنلىكى، ئۇلار ئازغىنا پۇل
ئۈچۈن ئەجدادلىرى بىنا قىلغان
سەنئەت قەسرىنى نابۇت قىلىشقا
ياللانغان. مەغرۇر قىياپەتلىك لىكوك،
گرونەۋىدىل(ئولتۇرغان) قاتارلىقلار
ئۆزلىرى بۇلاپ كېتىۋاتقان بۇ
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ياسالغان

زاماندا ئۆز ۋەتىنىدە تېخى شەھەرلەر شەكىللەنمىگەنلىكىنى ياخشى بىلسىمۇ، ئۇلار شەخسەن بۇلاڭچىلىق «تۆھپە»لىرىدىن مەغرۇرلىنىپ تۇرماقتا.

قاراڭ، نېمىس ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ 1905 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تۇرپاندا مەدەنىيەت گۆھەرلىرىنى بۇلاپ ماڭغانلىقىدىكى مەغرۇر تۇرقىغا، بۇ مەدەنىيەت گۆھەرلىرىنى ياراتقان خەلقىمىزنىڭ

نەس باسقان ئەۋلادلىرىنىڭ بىچارە ھالىتىگە!

مۇشۇ سېلىشتۇرمىدىن يىپەك يولىنىڭ گۈللەش ياكى چۈشكۈنلىشىشىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىمىزغا كۆرسىتىدىغان تەقدىر ھالىتىگە غايەت چوڭ تەسىرىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ!

يىپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشىنى كۆتۈۋېلىش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ، مۇھىمى، قەدىمكى يىپەك يولىدا قارار

تاپقان توققۇز موجىزىدار ھېكمەتنى قايتا ئويلاش ۋە يېڭى يېپەك يولى جاۋاھىراتلىرىنى بەرپا قىلىشتا. خەير، ئوقۇرمەن، تەپەككۇر كۆكىدە قايتا ئۇچرىشايلى...

1992 ـ يىلى نويابىر، بېيجىڭ ـ ئۈرۈمچى

http://www.uygurlar.org/uygur/?p=606

AAQ(5487)

2010 ـ 6 ـ 30